

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Історико-юридичний факультет
Кафедра політології, права та філософії

Освітня програма: Політологія. Гендерні студії
Спеціальність: 052 – Політологія

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього рівня магістр

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ
ДЕРЖАВИ ІЗРАЇЛЬ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ**

студентки Добкевич Анни Романівни

Науковий керівник: Барановський Фелікс Володимирович,
доктор політичних наук, професор

Рецензенти: кандидат історичних наук, доцент кафедри
політології, права та філософії Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя Л. О. Дудка;

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії
та міжнародних відносин Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя В. В. Мартиненко

Допущено до захисту

Завідувач кафедри:

Барановський Ф. В.

Ніжин – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1_ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ІЗРАЇЛЮ ТА ЇЇ СУЧАСНИЙ ВИГЛЯД.....	8
1.1. Партійна система держави як фактор співробітництва релігійного та світського політичних секторів	8
1.2. Класифікація політичних партій держави Ізраїль	18
РОЗДІЛ 2 МЕЖІ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ РЕЛІГІЙНОЇ СПІЛЬНОТИ НА СФЕРУ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ	25
2.1. Ідеологія світських політичних сил Ізраїлю	25
2.2. Політична платформа ортодоксальних політичних партій	34
2.3. Відмінність національно-релігійних поглядів від фундаменталістських	47
РОЗДІЛ 3_ДИНАМІКА ПОЛІТИЧНИХ НАСТРОЇВ НАСЕЛЕННЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У ФУНКЦІОНУВАННІ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ІЗРАЇЛЮ	53
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	73

ВСТУП

Здобуття Ізраїлем незалежності у 1948-му році привернуло до себе чимало уваги. Ця подія стала однією із найважливіших і найбільш обговорюваних подій сторіччя. Навіть сьогодні тема Ізраїлю є однією з найпопулярніших для обговорення, завдяки унікальним державно-правовій, політичній та соціальній системам. Цей феномен не має аналогів у світі, саме тому дослідники, журналісти та політики проводять дискусії на цю тему та ставлять державу в приклад.

Присутність юдейського фундаменталізму у суспільно-політичному житті держави робить актуальними питання поширення політичного впливу релігійними політичними партіями та використання ортодоксів організаційними структурами задля досягнення успіху. А саме задля поширення представниками даної течії власних цінностей, переведення усього світського на рівень «священнодійства» та нав'язування консервативного способу життя.

Актуальність роботи полягає у дослідженні партійної системи Ізраїлю як унікальної у контексті світового досвіду політичної системи держави, а також політичних взаємовідносин між релігійним сектором та світським прошарком країни та їхнього впливу на формування партійної системи.

Науковий та політичний інтерес полягає у тому, що політична еліта Ізраїлю трансформувалася і корегувала свої погляди щодо зовнішньої та внутрішньої політики, але при цьому зберігаються основні політичні течії із заснування держави. Соціальна, економічна та політична складові представлені по-різному в програмах різних партій, тому і реалізуються різними шляхами.

Тому важливі аналіз та оцінка історичного досвіду формування партійно-політичної системи Ізраїлю в цілому та конкретно, за функціонуючими політичними партіями.

Важливість роботи визначається проблематикою відносин всередині суспільства між релігійними, помірно релігійними (група населення, що дотримується основних принципів священних писань, але не відмовляється від новаторського способу життя) та світськими групами населення; умовами специфічного суспільно-політичного устрою; визначенням рівня впливу релігійного фактору на суспільно-політичне життя громадян Ізраїлю та перспективами розвитку політичної, та зокрема партійної, системи країни.

Вивчення вищезазначених проблем досліджує досить широке коло науковців. Серед них американські, ізраїльські та вітчизняні науковці, а саме Б. Кіммерлінг, І. Шахак, А. Д. Епштейн, І. В. Масюкова, Б. Нойбергер, І. В. Туров, А. В. Федорченко, В. (Зеєв) Ханін.

Аспект зовнішньополітичного функціонування партій та політичних організацій вивчають В. (Зеєв) Ханін, А. Д. Епштейн, Г. А. Меламедов та інші. Т. А. Карасова, І. В. Масюкова, А. В. Федорченко займаються дослідженням взаємозв'язку зовнішньої та внутрішньої політики держави, а також трансформації внутрішньої політики.

В. (Зеєв) Ханін досліджує також проблеми, які є актуальними для сучасного ізраїльського суспільства та історичні етапи політичних змін.

В. Воробйов розглядає питання становлення та еволюції правової системи Ізраїлю (у тому числі і партійної системи), її джерела, аналізуються проблеми, пов'язані з правовим становищем і функціонуванням вищих органів влади і управління на сучасному етапі. С. М. Гасратян та Т. А. Карасова у своїх дослідницьких роботах аналізують історію зародження і діяльності ізраїльських релігійних політичних партій і організацій.

Для розуміння місця, яке займає юдаїзм у сучасній партійній системі Ізраїлю і в політичному житті країни, необхідно враховувати роль єврейського релігійного права. Дослідженням у цій галузі присвячені праці ізраїльського вченого М. Елона і вітчизняного дослідника П. Баренбойма. Останній

намагався продовжити і вдосконалити розробки Л. Васильєва, М. Сапронова, Л. Сюкіяйнен і О. Фадєєвої.

Т. А. Карасова і А. В. Федорченко аналізують економічну, соціальну і політичну складові етапів становлення Ізраїлю на державному рівні. Б. Нойбергер і А. Д. Епштейн аналізують законодавчі та виконавчі органи влади держави.

Для характеристики роботи державних органів влади та інших інститутів у роботі використовувалися матеріали з офіційних інтернет-сайтів парламенту Ізраїлю, а також державних та приватних періодичних видань Ізраїлю Maariv online та Валла!Новини та неурядової організації Freedom House.

Об'єктом дослідження є еволюція партійної системи Ізраїлю з часу набуття незалежності у 1948 році по сьогоднішній день.

Предметом дослідження є особливості функціонування партійної системи держави Ізраїль на сучасному етапі.

Мета магістерської роботи – виявлення особливостей партійної системи Ізраїлю та перспективи її удосконалення; аналіз основних політичних сил країни та їхній взаємозв'язок із соціально-політичними проблемами, що відбуваються в Ізраїлі; діяльність політичних партій і рухів Ізраїлю, їхні програми, принципи і погляди, а також вплив на соціально-політичну ситуацію в державі.

Задля досягнення встановленої мети, поставлені такі **завдання**:

1. дослідження особливостей партійної системи держави;
2. виявлення особливостей та напрямів розвитку політичних партій; встановлення особливостей їхнього формування;
3. аналіз формування та трансформації основних позицій політичних партій та організацій Ізраїлю;
4. виявлення впливу поглядів релігійного сектору на сферу діяльності владних органів та на світський сектор загалом;

5. визначення джерел і конструктивних та деструктивних форм взаємодії між релігійними та нерелігійними партіями в Ізраїлі;

6. дослідження переваг функціонування даної партійної системи та виокремлення її недоліків.

Методи дослідження. Виконання магістерської роботи базується на застосуванні комплексу загальнонаукових, спеціальних та емпіричних методів. Дослідження опирається на застосування таких загальнонаукових методів як синтез, аналіз, контент-аналіз.

Також у дослідженні використані такі спеціальні методи як системно-структурний та порівняльно-історичний. Перший дозволяє розглянути партійну систему Ізраїлю як системо утворюючий чинник політичного життя та в якості компонента впливу на діяльність політичних суб'єктів політичної системи Ізраїлю. Порівняльно-історичний підхід до проблеми еволюції політичної системи держави надає змогу дослідити доцільність змін у структурі партійної системи, особливості відносин між інститутами держави та релігійними організаціями в Ізраїлі.

Комплексний підхід дозволяє цілком охопити проблему дослідження та зробити всебічний аналіз соціально-політичного розвитку Ізраїлю; простежити участь політичних сил в соціально-політичному житті країни; охарактеризувати внутрішньополітичне життя держави та її діяльність у економічній, соціальній та політичній сферах.

Наукове значення дослідження полягає у проведенні аналізу та систематизації різних аспектів функціонування партійної системи держави Ізраїль, релігійного впливу на її формування, а також проведенні аналізу динаміки суспільних настроїв під час виборів, що дає можливість встановити раціональність функціонування даної системи.

Встановлено взаємозв'язок між політичними партіями та організаціями, що займають лідируючі позиції, та змінами за основними політичними напрямками, такими як палестинсько-ізраїльський конфлікт, соціальне

забезпечення, інтеграція окремих соціальних та етнічних груп, їх представництво в органах влади різних рівнів.

Робота складається із ВСТУПУ, 3 РОЗДІЛІВ та 5 підрозділів, ВИСНОВКІВ та СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

РОЗДІЛ 1

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ІЗРАЇЛЮ ТА ЇЇ СУЧАСНИЙ ВИГЛЯД

1.1. Партійна система держави як фактор співробітництва релігійного та світського політичних секторів

Партійна система держави Ізраїль формувалася ще до незалежності країни. Це найбільша особливість, адже вона відрізняє систему Ізраїлю від інших. Ізраїльські партії, організації, об'єднання сформувалися на території інших країн, тобто в діаспорах. Деякі з них були створені як міжнародні для просування власних інтересів на міжнародному політичному просторі. Тож, після проголошення незалежності Ізраїлю разом з іммігрантами на територію держави іммігрували і політичні погляди, партії та організації.

Структури таких політичних організацій, за час існування за кордоном, стали жорсткими. Політичні партії стали високоорганізованими, закритими організаціями, які не довіряли іншим партіям. До того ж вони не бажали йти на компроміс та вести переговори з іншими політичними силами, що ускладнювало політичну ситуацію в середині держави.

Саме в часи формування партійної системи було законодавчо закріплено те, що партії можуть обирати та розподіляти посади, сфери впливу та матеріальні блага. Це стосувалося міністерств, відомств, банків, корпорацій, а також економічна та соціальна сфери життєдіяльності, що контролювалися державою (серед них освіта, охорона здоров'я тощо) [6, с. 70-72].

У ті часи електоратом партії вбачали репатріантів, навіть були випадки, коли від партій відправляли людей за кордон, аби ті залучили до виборів ще більше людей. Групи, які вдавалося залучити, належали до поселень, що контролювалися. Громадяни, що не були залучені до подібної діяльності, голосували за партії, що мали займатися розв'язанням соціальних питань, зокрема, забезпечення продовольством та іншими благами.

Починаючи з виборів до I скликання парламенту, соціальною базою партій в основному виступав саме робочий клас, хоча організаційні та ідеологічні відмінності мали більше значення, ніж економічні і соціальні. Серед репатріантів можна виділити групу, яка була більш чисельною, а отже і більш вагомю, на виборах. Найбільшою і активнішою групою були європейські ашкеназі, на другому місці були сефарди, тобто вихідці з мусульманських країн. Наразі вони обмінялися місцями, сьогодні сефардська політична партія ШАС є більш популярною за ашкеназійську Яхадут ха-Тора. Те саме стосується кількості населення, яке зростає на користь сефардських общин.

Тобто міжусобиці ашкеназі і сефардів існували з 1948-го року, а різниця у суспільно-політичних поглядах була спричинена різницею устоїв та традицій країн походження євреїв. Адже мусульманські країни відрізняються традиційними консервативними суспільствами з чіткою суспільною ієрархією, на відміну від західних євреїв, які звикли до динамічного ліберального суспільства, яке відрізняється досить частими змінами [23].

Отже, на перших виборах до кнесету з 26-ти партій, які балотувалися, більшість партій були консервативними або партіями робітників, хоча вже тоді існували релігійні політичні сили.

Так як національні питання держави були напряду пов'язані з юдаїзмом, релігія стала основним чинником формування не лише держави Ізраїль, а й навіть і її політичних структур. Таким чином, проблема ідентифікації перетворилася на законодавчу. До того ж виникла проблема самоідентифікації між євреями та ізраїльськими євреями. Вона полягає у тому, що ізраїльські євреї визначають інші характеристики своєї ідентифікації та вони більш віддано відносяться до релігії, притримуються усіх її принципів.

Друга половина 90-х років пов'язана із новим етапом партійного будівництва. Адже в ці роки створені партії, які не втрачають своїх позицій і сьогодні. Серед них РААМ, ТААЛЬ і БАЛАД, які сьогодні входять до

«Спільного списку» і займають 15 місць у парламенті; створена російськими іммігрантами «Наш дім – Ізраїль», що з 1999-го року не виходить із складу кнесету; Гешер, яка за допомогою об'єднань з іншими політичними силами є складовою кнесету і сьогодні тощо.

Названі партії впливали довгий час на прийняття політичних рішень, розстановку політичних сил, розвиток політично-економічної ситуації в державі тощо. Нові, на той час, суспільно-політичні організації, за допомогою своєї політики, започаткували новий етап в історії арабо-ізраїльських відносин. Відбувся спад в ізраїльсько-палестинських відносинах та розвитку мирного процесу. Як наслідок, нова інтифада, тобто нове повстання.

Тому на виборах 1999-го року партії блоку «Лікуд-Гешер-Цомет» втратили майже половину місць у парламенті у порівнянні із виборами 1996-го року [66, с. 87].

Офіційно партійна система Ізраїлю є багатопартійною, але з плином часу та за допомогою аналізу скликань кнесету, можна говорити про те, що партійна система держави все більше нагадує двопартійну.

З кожними наступними виборами конкурують між собою 2 блоки або партії, останні вибори це Лікуд і «Кахоль-Лаван». Закономірністю є те, що обидві основні політичні сили є сіоністськими світськими партіями. Традиційні та ортодоксальні сили обирають сторону, яка ймовірно переможе на виборах і приєднується до неї в процесі формування коаліції.

Окрім стандартного поділу на ліві-центр-праві, у випадку Ізраїлю, ще є поділ на релігійні-нерелігійні та відношення до арабо-ізраїльського конфлікту.

Партії потрапляють до парламенту на основі пропорційної виборчої системи. Партія повинна пройти бар'єр, який дорівнює 3,25%. Виборці голосують за списки, а не за кандидатів. Кнесет працює 4 роки у вибраному складі, але у виняткових випадках каденція може тривати довше.

У виборах мають право брати участь зареєстровані політичні партії, але до свого списку партія може додати кандидатів або учасників, що не є партією,

наприклад, це можуть бути учасники руху або організації за права і свободи національних меншин тощо. Не допускаються до участі у виборах політичні партії, програми та погляди яких заперечують існування держави Ізраїль як держави єврейського народу, заперечують демократичні засади існування держави, а також такі партії, що пропагують расизм і насилля.

Жінки в Ізраїлі користуються виборчим правом та можуть бути обраними до парламенту, але недостатньо представлені на керівних посадах. Також в партіях або общинах жінки можуть зіштовхуватися із проблемами культурного консерватизму та релігійного характеру (як зі сторони єврейської релігії, так і зі сторони арабської) [67].

Закони і політична практика держави, суспільні групи і незалежні ЗМІ забезпечують достатній рівень прозорості діяльності влади, виключенням є справи стосовно корупції, які не завжди добігають кінця і мають справедливе рішення суду.

В Ізраїлі також діє закон, який забезпечує надання громадянам Ізраїлю потрібної інформації щодо влади за запитом. Але посадові особи мають право приховати інформацію, що пов'язана зі збройними силами, службами розвідки, Агентства з атомної енергетики і пенітенціарної системи, що дає потенційну можливість зловживання.

Хоча засоби масової інформації Ізраїлю вважаються вільними і вони мають право критикувати владу, але згідно офіційної інформації у 2017-му році військовими було частково або повністю змінено зміст майже 2,5 тисяч статей, що складає 21% від загальної кількості статей, що були надані для попереднього перегляду службами безпеки.

За даними Центральної виборчої комісії Ізраїлю та офіційного сайту парламенту Ізраїлю, більше 20% громадян держави, що мають право голосу на виборах, є членами політичних партій та беруть активну участь в її функціонуванні. Це аргумент в бік того, що громадяни Ізраїлю мають високу

політичну активність та виявляють бажання на покращення своєї країни, захист власних інтересів тощо [58].

Явка на виборах зазвичай у межах 70-80%, якщо брати до уваги останні вибори, то на вибори прийшло 6,5 млн громадян, при тому, що населення держави всього 8,8 млн осіб. Такі показники є досить високими навіть у порівнянні із світовими практиками [41].

Та не тільки високий рівень політичної свідомості впливає на стабільну ситуацію стосовно великих політичних партій. Велику роль у впливовості, наприклад, Лікуду, грають патронажно-клієнтельні зв'язки. Вони перетворюють партії на розгорнуті структури, яку можна контролювати. Розростання сітки партії є фактором залучення нових зв'язків з усіх сфер життєдіяльності. Таким чином, партійна система перетворюється на кланову, в якій члени партії пов'язані дружніми, родинними та іншими партнерськими зв'язками [57, с. 384].

Взаємна вигода спричиняє те, що лідер партії або інша впливова людина у цій структурі, в будь-який момент може заручитися підтримкою та допомогою будь-якого з членів партії, клієнтів. Тож, патрон в обмін на допомогу відповідає кар'єрним зростанням клієнта, матеріальною допомогою або іншими вигідними клієнту благами. Така система стала розростатися на початку 2000-х років і не припиняє рости зараз.

Занепокоєння такого стану політики на державному рівні у суспільстві існують з 2005-го – 2006-го років. Коли соціологи почали проводити опитування стосовно відношення громадян до владних структур. Результати опитування підтвердили побоювання.

Вже тоді більше 70% опитаних були занепокоєні високим рівнем владної корупції; найбільш неприйнятним для опитаних було використання державних коштів у власних цілях або зловживання владою, так відповіли 85% респондентів; непотизм або більш знайомий українцям термін «кумівство» назвало 80% респондентів; отримання грошей і послуг в обмін на просування

«своїх людей» – 81%; обман громадян – 76% тощо, але 58% опитаних вважають вищевказані порушення порушеннями саме політичних партій держави [44, с. 110].

Отже, проблемою партійної системи в державі Ізраїлі упродовж останніх 20-ти років є кланові структури політичних партій та патронажно-клієнтельні зв'язки. Причиною їхнього виникнення стало те, що політична система Ізраїлю у відповідний момент стало розпадатися на дві частини, які взаємодіяли, але не збігалися. Одна з них була в рамках правління, інша – суспільних верств, груп тощо, що не мали можливості впливати на політику державного рівня.

Поява такої прогалини стала заповнюватися позапартійними політичними рухами та організаціями з одного боку, а з іншого неформальними структурами влади з різними сферами впливу та різного рівня. Це і спричинило виникнення та укріплення патронажно-клієнтельних відносин, які стали механізмом доступу до розподілу суспільних ресурсів, що вважається громадянами Ізраїлю нелегітимним.

За даними звіту організації Freedom House за 2019-ий рік Ізраїль залишається єдиною вільною демократичною державою на Близькому Сході, але відзначено погіршення тенденції прийняття законів, що обмежують свободу дій неурядових організацій. Ізраїль має 76 балів, що на 2 менше за минулорічний показник, з них 33 бали з 40-а за шкалою політичних прав і 43 з 60-ти щодо громадянських свобод [67].

Головною характеристикою ізраїльського суспільного устрою є сіоністська гегемонія, але це тільки за показниками виборів та офіційною статистикою складу парламентських фракцій. Сіоністська гегемонія має релігійний контекст. Вона виражається у еквівалентності між юдаїзмом і нацією. Тобто коли є суперечності в будь-якій суспільній сфері простіше за все звернутися до аргументів єврейської ідентичності, а саме юдаїзму.

Тому євреям простіше керуватися юдейськими цінностями, символами та термінами, що мають релігійне походження. Мова йде не тільки про релігійних євреїв, а й про світських, адже немає поняття «світський юдаїзм». Економічні та політичні аспекти простіше управляти за допомогою універсальних кодів, тобто таких методів, які не суперечать релігії та розвитку в стилі західних країн.

Як тільки рішення заходить за рамки однієї зі сторін починається конфлікт. Тому політичний режим Ізраїлю починає коливатися від демократичного до теократичного націоналізму.

Суперечок між сторонами клерикалізму і секуляризму складно було уникнути з 1948-го року. Незалежність Ізраїлю як єврейської держави потягнуло за собою юдейські закони як державні. Адже Ізраїль із моменту заснування позиціонував себе не тільки як національну державу, а й як віддану єврейським традиціям землю, що підтверджує Декларація про незалежність Ізраїлю:

«Вона [Держава Ізраїль] буде ґрунтуватися на засадах свободи, справедливості і миру, відповідно до ідеалів єврейських пророків. Вона здійснить повне суспільне і політичне рівноправ'я всіх своїх громадян незалежно від релігії, раси або статі. Вона забезпечить свободу віросповідання і совісті, право користування рідною мовою, право освіти і культури. Вона буде охороняти святі місця всіх релігій і буде вірна принципам Хартії Організації Об'єднаних Націй» [13].

Процес формування ідентичності єврейського населення Ізраїлю намагався структурувати перший прем'єр-міністр держави та лідер сіоністського руху Давид Бен-Гуріон, який у своїх виступах та працях передбачав протистояння релігійного та світського секторів. Але перемога армії Ізраїлю у Шестиденній війні 1967-го року посилила розкол у суспільстві, адже внаслідок війни було окуповано місто Єрусалим [40, с. 77], особливість

якого полягає у тому, що для ортодоксальних юдеїв воно є сакральним місцем, куди має зійти Месія.

Крім того, мовна політика сіонізму була спрямована на законодавче закріплення іврит у якості державної мови та мови для повсякденного вжитку, що спричинило обурення у юдейських фундаменталістів. Лобіюючи це питання, сіоністи апелювали до того, що на історично єврейській території має побутувати стародавня єврейська мова. Іврит мав стати єдиним чинником інтеграції репатріантів та консолідації суспільства, адже очікувалося, що євреї з різних країн будуть мати різні культури і розмовляти різними мовами.

Головною причиною обурення ортодоксальних євреїв стосовно сіонізму була саме невідповідність релігійним принципам. Релігійний прошарок населення не задовольняло те, що сіонізм порушує головний припис Галахи (збірника законів юдейського права): юдеї не повинні самотужки наближати набуття держави, вони повинні терпляче чекати, що Месія принесе народові, обраному ним, єдність та процвітання. Сіонізм, у свою чергу, протипоклав цій ідеї світський принцип права націй на самовизначення, що суперечило світоглядним очікуванням релігійної меншини Ізраїлю.

Розуміючи обурення релігійного сектору, сіоністи намагалися, як і зараз світські євреї намагаються, виказати повагу до релігії. Помірковане ставлення до релігійників змінило ситуацію не в той бік, котрого чекали представники світського сектору. Юдейські фундаменталісти з часом стають все більш примхливими та намагаються зробити державу Ізраїль абсолютно теологічною. Наразі їхнім головним завданням є зробити закони Галахи державними, а саме:

1. верховенство Бога має бути закріплене не тільки формально, а й на законодавчому рівні;
2. рабини мають приймати всі без винятку державні рішення, адже тільки вони є божими посланниками;

3. всі закони Галахи та Тори мають бути обов'язковими до виконання для всього населення Ізраїлю;

4. громадяни мають бути юридично зобов'язані доповідати уряду про ігнорування або невиконання вищезгаданих законів [48].

При цьому фундаменталісти не вимагають виконати всі пункти одразу, вони діють поступово через діяльність політичних партій, урядову діяльність та пропаганду своїх поглядів через ЗМІ.

До того ж депутати парламенту користуються широким імунітетом та індемнітетом, що надає їм змогу іноді поводитися всупереч нормам моралі. Недоторканність в Ізраїлі характеризується не тільки територіальною недоторканністю самої споруди парламенту та її майна, а й депутатським імунітетом, що поширюється на дії та висловлювання у кнесеті та поза ним. Таке визначення депутатської недоторканності є нетиповим для держав західного світу, адже нечасто зустрічається її поширення на діяльність поза парламентом, особливо під час депутатських канікул.

Тож, релігія і політика Ізраїлю мають справу з соціально-політичними питаннями, вирішення яких однаковою мірою пов'язані з представниками релігії, політичними партіями і соціальними групами тощо, що зацікавлені в цих питаннях. Це означає, що релігія, суспільство, демократичні цінності переплітаються і є неправильним те, що немає окремої інституції у кожній з цих сфер. Будь-яка проблема вирішується спільно усіма, хто бажає взяти участь в обговоренні.

Проблемою політичної, зокрема, партійної, системи Ізраїлю є те, що кожна сфера потребує власної інституції, яка буде займатися тим чи іншим питанням. Як тільки, усі питання суспільно-політичної сфери може вирішувати уряд або парламент, тоді на перший план виходить обговорення проблем, які не мають місце, наприклад, на парламентських сесіях [4]. Так, не одне засідання кнесету було зірване через обговорення проблеми цивільних шлюбів та обмежень на час Шаббату.

Тому для політики Ізраїлю важливо зайнятися саме відокремленням духовної гілки, зокрема, релігійної, від державного рівня політики. Адже часто невирішеними залишаються більш важливі питання, які потребують більше часу на обговорення, тобто пріоритетність питань втрачається.

Таким чином, ізраїльська політика характеризується взаємозалежністю між релігійним і урядовим секторами, де можливість компромісу або консенсусу майже неможлива через різницю у поглядах. Світські парламентарі будуть керуватися демократичними цінностями у вирішенні питань, а релігійні – доводитимуть важливість священних писань.

Та навіть створення двопартійної системи, яку з однієї сторони представляли б світські євреї, а з іншої – релігійні, не змінила б ситуації у державі, адже навряд ортодоксальні політичні партії так легко буде витіснити. Така система, скоріше за все, призвела б до ще більшого протистояння, що наклало б свій відбиток на суспільство, що є небезпечним для майбутнього держави.

На думку ізраїльського професора соціології Баруха Кіммерлінга, носії секулярної культури стоять перед вибором. Або ж боротися задля збереження свого місця, якщо не за повернення верховенства, наслідуючи власні інтереси, навіть якщо вони перестануть збігатися зі світською частиною населення країни. Або ж шляхом визнання себе частиною апарату держави, а не головним механізмом, вести боротьбу за доступ не тільки до владних повноважень, а й до ресурсів.

Відмінність другого варіанту сценарію у тому, що таке протистояння може перейти на агресивні методи боротьби. У рамках цієї боротьби можуть бути сформовані нові союзи – постійні чи тимчасові, що будуть спрямовані на досягнення конкретних цілей [29, с. 113].

Тож, головною проблемою відносин по лінії клерикалізм-секуляризм постає те, що прибічники цих груп живуть не просто з різними поглядами на життя, а й у різних часових проміжках.

Якщо колись сіоністи зрозуміли, що їм потрібні якісні зміни для здобуття власних цілей – створення незалежної держави, то юдейські фундаменталісти все ще чекають приходу Месії, що завершить війну з палестинцями на користь євреїв. Такій думці, як вони вважають, є тільки одне пояснення – єврейська раса є неповторною і єдиною «чистою» расою, тому вичікування – єдиний вихід довести всім свою правоту.

Тому конфлікт між релігійними та нерелігійними верствами неминучий, аж допоки обидві сторони не дійдуть консенсусу, що в нинішніх умовах є як мінімум довготривалим процесом, що затягнеться на не одне десятиліття, як максимум неможливим уявленням.

1.2. Класифікація політичних партій держави Ізраїль

Політичні партії Ізраїлю відрізняються не тільки різноманіттям поглядів та релігійною приналежністю, а й складом національностей. Так, у більшості скликань кнесету були присутні арабські партії. Типологію політичних партій держави доцільно розглядати для виокремлення особливостей функціонування політичної системи країни. До того ж корисно наголосити на ролі цих партій у внутрішньому та зовнішньому політичному житті Ізраїлю.

Підходів до класифікацій політичних партій існує декілька. Найбільш поширеною є система, у якій фахівці у сфері політики виокремлюють наступні групи партій [27, с. 151]:

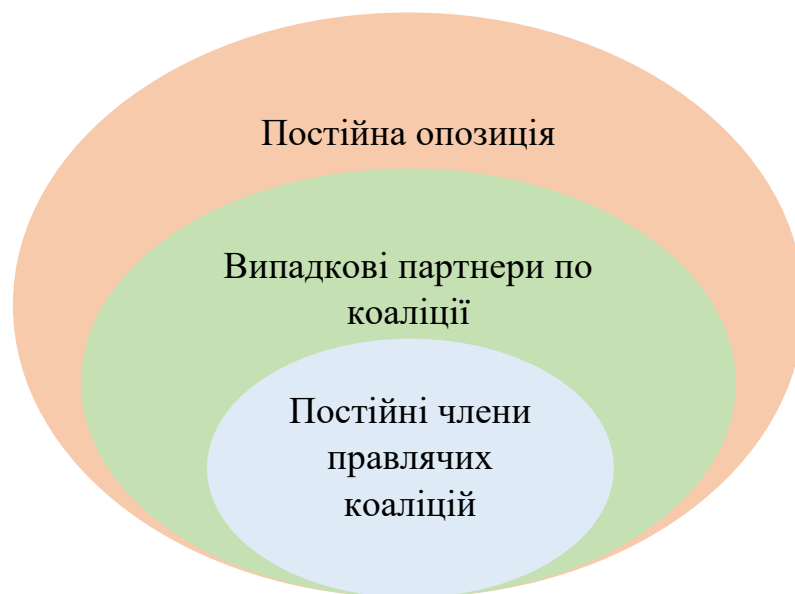
1. За місцем партії у політичному спектрі країни, тобто горизонтальні ознаки.
2. За ідейно-політичними програмами, тобто вертикальні ознаки.
3. За внутрішньою структурою політичної партії.

Щодо *першої ознаки* – горизонтальності – політичні партії рідко мають ознаки горизонтальності у чистому вигляді. Як правило, ці партії співпрацюють між собою. Щодо системи Ізраїлю, то тут можна виокремити

правлячі та опозиційні і сіоністські та несіоністські. Також, тут можна виокремити партій, що склалися в результаті переселення євреїв до Ізраїлю з різних країн, адже сефарди, ашкеназі і мізрахі представлені у різних партіях, як і вихідці з Росії або арабських країн.

Стосовно правлячих та опозиційних партій, то в Ізраїлі досить цікаво протікає процес визначення політичних партій, які будуть належати до правлячої фракції, а які ні. Цьому підтвердженням є останні три скликання парламенту, коли вибори в Ізраїлі пройшли тричі за один рік через те, що не могли визначити правлячу фракцію. Ізраїльські політологи ділять політичний спектр Ізраїлю наступним чином:

Рис. 1. Горизонтальний поділ політичних партій Ізраїлю.

При цьому приналежність до однієї з цих категорій не є постійною. У більшості випадків партії зовнішнього кола поступово наближаються до внутрішнього, а не навпаки.

Крім того, у класифікації можна виокремити основні партії, такі як Лікуд, «Кахоль-Лаван», раніше до них належала також Авода, яка зараз не користується популярністю такого рівня, як 10 років тому. До другого кола,

тобто партій, які є випадковими партнерами коаліції можна віднести релігійні ШАС та Яхадут ха-Тора та сіоністські партії, які не належать до основних. Третє коло – постійна опозиція – представляють арабські партії та партії, які не є постійними членами парламенту (МЕРЕЦ, Кулану).

Якщо розглядати поділ політичних партій ізраїльського парламенту за релігійною приналежністю, то можна виокремити ШАС і Яхадут ха-Тора – 15 мандатів – ультраортодоксальні юдейські політичні партії; «Спільний список» – 15 місць – мусульманські партії; всі інші партії є єврейськими, але помірно релігійними.

Поділ за етнічним показником не менш важливий, тому що арабські та єврейські партії визначені вище, але серед партій ХХІІІ скликання є і одна, членами якої є вихідці з пострядянського простору, зокрема, росіяни. Це партія «Наш дім – Ізраїль», що має 7 мандатів. Серед єврейських ортодоксальних партій також є розгалуження за етнічною ознакою. У команді ШАС представлені представники сефардів та мізрахі, а Яхадут ха-Тора складається з ашкеназі [27, с. 145].

Друга ознака на початку розділу зазначалася як поділ за вертикальною ознакою або ідейно-політичними поглядами. Традиційно це поділ на лівих, центр та правих. Якщо розглядати результати останніх виборів, то до парламенту ХХІІІ скликання увійшли такі політичні сили лівого спрямування – блок «Кахоль-Лаван» та партійне об'єднання «Авода-Гешер-МЕРЕЦ» та «Об'єднаний список» (блок арабських партій). Ці партії при попередній домовленості до листопада 2021-го року вважаються опозицією і займають у парламенті 55 місць із 120-ти можливих. Праві – Лікуд, «Яміна», «Наш дім – Ізраїль», Яхадут ха-Тора та ШАС складають правлячу фракцію до листопада 2021-го року і мають 65 місць у кнесеті.

Примітно те, що в Ізраїлі немає чисто класових політичних партій, які б склалися з представників єдиного класу або соціальної групи, тобто немає політичної сили, політична програма якої націлена на захист інтересів окремої

групи населення. Але є суттєва відмінність між силами правого і лівого спрямування, окрім загальноприйнятих. Партії правого спрямування спрямовані на лозунг «менше держави», у той час як лівого – «більше держави». Те саме стосується арабо-ізраїльського конфлікту. Праві партії вважають за необхідне збереження окупованих територій, а ліві виступають за відмову від частини територій задля досягнення миру [15, с. 211-214].

Нарешті, *третьою ознакою*, а саме поділ за внутрішньою структурою політичної партії, фахівці у сфері політики характеризують як поділ на політичні партії з формальним/вільним членством та сильною/слабою структурою.

Тож, децентралізовані партії (ті, що не мають чіткої структури в організації) Ізраїлю – це більшість дрібних партій, які утворюються на момент кожних виборів. Крім того, у країні є тенденція або традиція – у кожному середньому або великому місті утворюється місцева партія, яка жодним чином не пов'язана із парламентськими. Тобто на партії місцевого рівня Ізраїлю не мають впливу парламентські конгломерати, вони мають власні принципи, програми, що не залежать від жодної масової партії. Динаміка голосів за такі місцеві партії незмінна, жителі ізраїльських міст віддають перевагу місцевим партіям з власними поглядами та представниками, яких знають як жителів даного міста.

Централізовані партії в Ізраїлі також є, це переважно партії соціалістичного спрямування. Строго централізовані партії існували у перші десятиліття після утворення держави, але сучасна політика Ізраїлю розвивається без їхньої присутності.

За ознакою членства політичні партії можуть бути прямі та непрямі, масові та кадрові, але на сучасній політичній карті світу все частіше зустрічаються змішані партії, тобто напівпрямі та напівмассові. Прямі структури партій означають індивідуальний прийом членів та регулярні

партійні внески. Прямі структури також поділяються на відкриті та регламентовані.

Відкрите членство означає, що достатньо підписати заяву про вступ до партії, така система функціонує у більшості ізраїльських політичних партій. Регламентоване членство відрізняється тим, що заява на вступ у партію підкріплюється підписами певних документів, зокрема, про дотримання партійної дисципліни такий порядок раніше був у попередника партії МЕРЕЦ та у комуністичних партіях, які залучали до дотримання відповідних правил кібуци, що були під протекторатом відповідної партії, але зараз даний вид членства не практикується.

Непрямий вид членства – це відсутність індивідуального членства як такого. Замість цього людина стає членом партії автоматично, якщо належить до певної організації, етнічної групи або інших груп. Офіційно представників даного виду організації немає, але Авода, МЕРЕЦ є партіями, електоратом яких є члени певних організацій та профспілок [37, с. 121].

Щодо поділу на масові і кадрові партії, то важливо зауважити, що парламентські партії належать саме до масових партій, адже їхня структура досить розгалужена і відкрита для нових членів. Але слід зауважити, що можна виокремити і напівмасові, у яких так само складна структура, але вони, як кадрові, мають лідера, який є обличчям даної політичної сили. Серед них Беньямін Нетаньяху (Лікуд), Ар'є Дері (ШАС), Бені Ганц («Кахоль-Лаван») тощо.

Ще однією класифікацією політичних партій є відношення до етнічного поділу стосовно євреїв та неєвреїв в країні. Тут можна виділити три групи партій. Перша група – має мету «релігізувати» публічну сферу всієї держави, в тому числі і окупованих територій, та виступає проти створення палестинської держави. До цієї групи належать ШАС, Яхадут ха-Тора та Лікуд.

Друга – центристи або ліберали етнократичного спрямування, що не проти створення двох держав, але одночасно виступають за створення єврейської держави з особливими правами для арабських громадян країни. До таких партій можна прирахувати Кадіму, Єш Атід, що зараз є частиною блоку «Кахоль-Лаван» тощо.

Остання група політичних партій сприяє процесу створення палестинської держави, прагне ліберальної, але неетнічної, демократії, що може призводити до протистояння етнічних меншин в середині держави. Сюди належать «Спільний список» арабських партій та більшою частиною МЕРЕЦ [44, с. 92-93].

Важливо узагальнити класифікації політичних партій Ізраїлю. Можна виділити дві основні характеристики для класифікації політичних партій в Ізраїлі:

1. За «горизонтальною» ознакою. У випадку Ізраїлю, політичні партії фахівці зазвичай поділяють на сіоністські та несіоністські або секулярні та релігійні політичні партії. До складу кнесету, за результатами останніх виборів березня 2020-го року, входять дві ультраортодоксальні політичні партії, а саме ШАС та Яхадут ха-Тора, що мають по 9 і 7 мандатів у парламенті відповідно, до речі, обидві вони належать до правлячої коаліції.

2. Ліві-праві. Розрізнення за цією ознакою є найбільш поширеним серед ізраїльських та західних вчених. Ідеологічно ліві та праві політичні партії в Ізраїлі відрізняються тим, що перші виступають за розширення кордонів держави та відвоювання територій у Палестини, а праві – за досягнення компромісу та можливість піти на поступки шляхом поділу територій або визнання їх повністю палестинськими. Різниця їхніх поглядів зменшується тією мірою, якою влада звертається до питань культури, соціального забезпечення та освіти.

3. За відношенням стосовно палестино-ізраїльського конфлікту: створення двох незалежних держав, єдиний Ізраїль з правами для арабського

населення та єврейський Ізраїль із збереженням усіх територій. Фахівці використовують й інші ознаки для класифікації, так можна виокремити групи партій за окремою групою політичних поглядів (позиції щодо економічних реформ, погляди на зміст соціальних програм тощо), типом лідерства в середині партії тощо.

РОЗДІЛ 2

МЕЖІ ПОЛІТИЧНОГО ВПЛИВУ РЕЛІГІЙНОЇ СПІЛЬНОТИ НА СФЕРУ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

2.1. Ідеологія світських політичних сил Ізраїлю

Так як держава Ізраїль має багатопартійну систему, то для даної роботи доцільно розглянути світські партії, що входять в останні скликання. До того ж усі провідні сучасні світські партії держави засновані із заснуванням держави.

Першою розглянемо правлячу партію держави – *Лікуд*, яка заснована у 1973-му році і є правоцентристською націонал-ліберальною партією. У першому програмному документі партії під назвою Декларація принципів Херут – діяльність партії охарактеризована як ревізійністська. Відтак основні її пункти були повторенням ревізійністських принципів.

Ревізіонізм – течія у політичному сїонїзмі, яку започаткував лїдер релїгїйних сїонїстів Володимир (Зеєв) Жаботинський. Ревізіонїсти відстоювали ідеї відновлення ізраїльських озброєних формувань задля створення єврейської держави на обох берегах річки Йордан, встановлення єврейської більшості на палестинських територіях. Жаботинський прагнув виховати націю, що мала складатися з войовничих, мужніх та вольових євреїв. При цьому він вважав, що заступником прем'єр-міністра, який є представником єврейської нації, має стати араб і навпаки.

Тож, принципи лікудського Херуту містили такі ідеї:

1. віра в невід'ємні права єврейського народу на Ерец Ісраель (землю Ізраїлю) в її історичних кордонах;
2. визнання цінностей Тори і постійні зусилля впровадження цих цінностей у життя країни;
3. заперечення панівної теорії, що визнає можливість нормалізації єврейського життя в діаспорі.

Але ідейно-політична платформа Лікуду трансформувалася через зовнішньодержавні та внутрішньопартійні чинники, а також через відносини між палестинцями та євреями. Ринкова економіка, поселення в Секторі Газа та ліквідація палестинської держави, ізраїльський Єрусалим, поширення єврейських традицій та цінностей – сучасні позиції політичної партії Лікуд. Гасло політичної сили мало «3 ні»: створенню палестинської держави, розділенню Єрусалима та відходу з Голанських висот [25, с. 130].

У передвиборних програмах Лікуду висувалися вимоги приватизації найбільших державних підприємств, таких як електрична компанія «Хеврат хашмаль», телефонна компанія «Безек» та інших. Лікуд також виступає за приватизацію системи середньої, спеціальної та вищої освіти, а також за прийняття законів, що стимулюють приватну ініціативу і скасовують ряд обмежень на відкриття нових підприємств бізнесу.

Лідер Лікуду Беньямін Нетаньяху є представником прийняття більш ліберального законодавства в Ізраїлі. Після закінчення домінування соціалістичних партій і встановлення влади Лікуду, ізраїльське суспільство йшло шляхом капіталістичного розвитку економіки, тобто стало втілювати програму правого табору.

Слід відмітити те, що для періоду, коли Нетаньяху обіймає посаду прем'єр-міністра, характерна активна соціальна та профспілкова діяльність. Ізраїльська профспілка – Гістадрут – відслідковувала поточну ситуацію у містах, що розвивалися, організовувала демонстрації для робітників підприємств на тему захисту їхніх прав тощо.

У 1977-му році Лікуд вперше прийшов до влади, і в ультраортодоксальних політичних силах представники партії бачили союзників задля перемоги над соціал-сіоністськими партіями. Пункт Харуту про те, що євреї мають бути вихованими згідно традицій та основних принципів юдаїзму, аби не забувати про своє коріння, став фактором співпраці з клерикальними партіями.

Світські кола співпрацювали з харедім, розуміючи, що нечисленність (з 1980-х років за релігійні партії голосували близько 10-15% виборців) обмежує можливості юдейських фундаменталістів, тому вони вважали їх не суперниками, а союзниками. Через те «посилення» ультраортодоксів відбувалося за рахунок ослаблення позицій сіоністів.

Лікуд вважається парією, на яку чинять великий вплив саме сефарди. Велика частина виборців Лікуду відійшла до сефардської партії ШАС і тому Лікуд набуває все більш ашкеназійського представництва. Це хороший показник для традиціоналістів, адже розширюються межі впливу на суспільство за допомогою залучення великої кількості політичних сил на бік захисту релігії, не зважаючи на міжусобиці між сефардами, мізрахі та ашкеназі та різницю у поглядах [28, с. 16].

Результатом такої співпраці стало те, що багато ізраїльтян робочого класу шукають доказ того, що насправді релігія і демократія, а також релігія та прогрес, насправді сумісні.

Прихід до влади правого блоку Лікуд зміцнив позиції традиціоналістів: так з 1980-х років простежується тенденція до посилення впливу релігійних принципів та ідеології на суспільство на противагу процесам вестернізації, що мають значний вплив на суспільно-політичну сферу держави.

Політики світських партій, зокрема Лікуду, апелюють до суспільства за допомогою релігійних гасел та виступають на захист і збереження релігійних принципів у суспільстві. З 1980-х років відбувається помітне посилення ролі релігії в політиці, ортодоксальним партіям вдалося вмовити владу піти на поступки релігійній спільноті та зміцнити позиції юдаїзму в країні. Водночас відбулося загострення суперечностей між клерикальним та світським секторами суспільства.

Наступна партія *«Кахоль-Лаван»*, що в перекладі означає «Синій-Білий», була заснована у 2019-му році у якості союзу кількох політичних партій. Для перемоги на виборах об'єдналися три наступні партії: Хосен ле-

Ізраель, Єш Атід та Телем, це дрібні партії, які не набирали достатньої кількості голосів для формування парламентської більшості. Тож, у 2019-му році партія мала двох лідерів – Яір Лапід (засновник і лідер партії Єш Атід) та Бені Ганц (засновник і голова партії Хосен ле-Ізраель). Третім у списку є Моше Аялон, що представляє партію Телем [2].

Позиції партій, що об'єдналися належали до різних течій. «Хосен ле-Ізраель» – соціально-ліберальна партія, що розташовувалася у більшій мірі зліва від центру; Єш Атід – ліберальна центристська партія; Телем – національно-ліберальна правоцентристська партія. Через таку різницю у поглядах складно виокремити, яку направленість матиме партія. Можливо тому пізніше ця партія і зазнала розколу.

Своєю ідеологією партія називає лібералізм і сіонізм. Так як партія є недавно утвореною, про її діяльність можна сказати небагато. Лідери партії висловили свою позицію щодо внутрішньої політики, заявивши про те, що будуть відстоювати зміни до законів, які стосуються національної держави. Їхня позиція – внести зміни про рівність громадян.

Партійна програма переважно спрямована на врегулювання соціально-економічних питань. За сферами «Кахоль-Лаван» має такі позиції:

1. Безпека – припинення нападів ХАМАСу, протидія Ірану, повернення до збереження секретності оперативних дій ізраїльських сил безпеки за межами країни, зацікавлених в стабільності на Близькому Сході, відокремлення від палестинців при двох базових умовах: тільки при збереженні інтересів безпеки держави і тільки при наявності гарантії можливості повної свободи дій ЦАХАЛу ((Армія оборони Ізраїлю), збереження єврейської більшості в Ізраїлі, Єрусалим – єдина і неподільна столиця Ізраїлю тощо.

2. Релігія – субота – особливий вихідний, міські та регіональні органи управління можуть дозволити роботу громадського

транспорту по суботах, введення пункту про рівноправність в Закон про єврейський характер держави тощо.

3. Соціальна політика – збільшення допомоги літнім людям, зокрема, збільшення соціальної надбавки для літніх людей і її прив'язка до зростання середньої заробітної плати в країні, пенсійні виплати для репатріантів, яким надаються пенсії в країнах їхнього походження, репатріанти мають стати пріоритетною групою при отриманні соціального житла тощо.

4. Громадянські права – доступний гіюр для репатріантів, невизнаних євреями за Галахою, полегшення підтвердження кваліфікації для лікарів-репатріантів, які отримали вчений ступінь за кордоном, можливість цивільних поховань та цивільних шлюбів.

Але після виборів 2019-го року, коли «Кахоль-Лаван» мала можливість сформувати уряд, але не змогла цього зробити, усередині політичної партії відбувся розкол. Напевно, внутрішні конфлікти партії здебільшого залежать від того, що кожна складова блоку мала різні ідеології та погляди на політику Ізраїлю.

«Спільний список» в кнесеті представлений блоком партій ХАДАШ, РААМ, ТААЛЬ, БАЛАД. Це арабські партії лівого спрямування. «Спільний список» вони утворили у 2015-му році. Своєю ідеологію називають універсальність партії, тобто об'єднання в одну групу людей з різними поглядами в єдиний блок. Так як, дане об'єднання є синтезом думок і поглядів, то розглянемо платформу кожної партії блоку окремо [4].

ХАДАШ або Демократичний фронт за мир і рівність є лівою єврейсько-арабською партією (так як частково електорат і деякі кандидати партії є євреями), що заснована у 1977-го році. В її інтересах створення палестинської держави на окупованих територіях, а також виплати для біженців з цих територій. А також досягнення миру між арабами і ізраїльтянами, захист прав

працівників, ліквідація етнічної та гендерної дискримінації, охорона навколишнього середовища, ліквідація зброї масового знищення тощо.

РААМ або Об'єднаний арабський список створена у 1996-му році, це ісламістська партія, що є прихильником створення палестинської держави зі столицею у Єрусалимі, крім того до принципів партії належить боротьба за права арабів. Через те електоральною базою РААМ є ізраїльські араби, арабські бедуїни та релігійні араби.

ТААЛЬ або Арабський рух за відновлення – арабська партія, що заснована у 1996-му році. Виступає також за палестинську державу, але, як і ХАДАШ, тільки на територіях Шестиденної війни 1967 року, захищає права арабських жінок у всіх сферах, виступає і за покращення статусу арабів за допомогою позитивної дискримінації (заходи з надання привілейованих прав для певних груп населення, які застосовуються для досягнення рівності в усіх сферах життєдіяльності).

БАЛАД або «Національний демократичний союз» – це політична партія арабського націоналізму та демократичного соціалізму, яка створена у 1995-му році. Головним принципом даної партії є боротьба за перетворення держави Ізраїль на демократію незалежно від етнічної чи національної приналежності.

Партія бореться також за ідентичність арабів у всіх сферах життєдіяльності. На відміну від попередніх трьох партій арабського блоку, БАЛАД вважає за необхідне створити дві держави за кордоном Шестиденної війни. Відрізняється тим, що за весь час своєї присутності у кнесеті, проголосувала проти кожного проекту Державного бюджету держави через спонукання щодо арабського населення.

Слід відмітити, що жодна із партій арабського блоку за час існування держави Ізраїль не входила до провладного коаліційного об'єднання.

Дослідник формування партійної системи Ізраїлю Терехов А. М. вважає, що розширення представництва ізраїльських арабів в органах державної

влади, економічній та академічній елітах сприяло б посиленню зв'язків арабської общини з державою Ізраїль [46, с. 603].

Авода або Партія праці – лівоцентристська робітничка партія, що заснована у 1968-му році. Ідеологія партії – соціалістичний сіонізм та соціал-демократія. За більше півстоліття свого існування партія кілька раз змінювала назву, об'єднувалася з різними соціалістичними партіями, які не збереглися у політиці Ізраїлю до сьогодні.

Політика політичної сили підтримує позиції «Третього шляху», тобто партія намагається поєднувати праві і ліві цінності і інтереси, наприклад, шляхом поєднання економіки правих із соціальними програмами за поглядами лівих.

Авода належить до соціалістичного інтернаціоналу – міжнародного організації, яка об'єднує соціал-демократичні партії та інші організації світу. Партія також є спостерігачем Партії європейських соціалістів, що об'єднує соціалістичні, соціал-демократичні та робітничі партії Європейського Союзу [15, с. 210-221].

МЕРЕЦ (в перекладі з іврити означає активність, енергійність тощо) також є наслідницею МАПАЙ і Маарах, що створена у 1992-му році. *МЕРЕЦ* також має ліве спрямування, притримується соціал-демократичної ідеології, позицій соціалістичного сіонізму, фемінізму, егалітаризму та зеленої політики.

Вона, як і *Авода*, належить до Соціалістичного інтернаціоналу, є спостерігачем Партії європейських соціалістів, також належить до Демократичного альянсу (організація, що об'єднує політичні партії і організації соціалістичного спрямування, яка останнім часом все більше набуває соціал-ліберальних позицій).

МЕРЕЦ бере активну участь в обговоренні щодо урегулювання палестино-ізраїльського конфлікту, дотримання прав і свобод людини та громадянина, свободи віросповідання [29, с. 82-112].

Серед основних партійних принципів МЕРЕЦ:

1. Досягнення миру на окупованих територіях, шляхом утворення двох держав для двох народів.
2. Боротьба за права людини, зокрема, за права людей на окупованих територіях, членів етнічних меншин, боротьба з дискримінацією, захист прав жінок, сексуальних меншин тощо.
3. Боротьба за соціальну справедливість, зокрема, розвиток системи соціального забезпечення, захист прав робітників незалежно від національності і громадянства, утворення соціал-демократичної держави.
4. Свобода віросповідання, відділення релігійної гілки від владної, зокрема, лібералізація освітньої галузі.
5. Охорона навколишнього середовища.
6. Безпека Ізраїлю тощо.

Ще одна політична парламентська сила *Гешер*. Зараз вона належить до коаліційного об'єднання разом із МЕРЕЦ і Авода. Політична платформа партії виглядає наступним чином – соціально-ліберальна сіоністська партія, що наслідує принципи економічного егалітаризму, фемінізму, так як і її союзники підтримує ідею створення двох держав на окупованих територіях. Належить до центристських партій.

Гешер існувала з часів 90-х років, але була розпущена, тому зараз це об'єднання інших людей під тією ж назвою, що є своєрідною відсилкою до проробленою роботою однойменної попередниці (до того ж Гешер 1996-го року заснував Д. Леві – батько засновниці сучасного Гешер О. Леві). Партія влилася у виборчі перегони після формування у 2018-му році.

«*Наш дім – Ізраїль*» – політична партія правого спрямування, що була утворена у 1999-му році. Це націонал-демократична партія, лідер якої, А. Ліberman, є вихідцем з Росії, як і частина партійного складу. Тож, серед

прихильників політичної партії переважно репатріанти з пострадянського простору [18, с. 104-116].

У партійній програмі присутні пункти про затвердження цивільних шлюбів, прийняття Конституції, також у документі мова йде про захист прав репатріантів, боротьба із дискримінацією за національною та етнічною ознаками, пільги військовим службовцям та службовцям альтернативної громадянської служби.

Нетиповим для інших політичних сил, що представлені в ізраїльському парламенті, є введення присяги громадян Ізраїлю на вірність держави. При відмові приймати присягу, партія пропонує позбавляти жителів країни громадянства. Щодо арабо-ізраїльського конфлікту партія має наступну позицію. Це не військово-політичний конфлікт, а конфлікт на релігійно-національному ґрунті, палестинці просто не приймають інших національностей та релігій, тобто не собі подібних.

Останньою розглянемо політичну партію *Яміна*, що створена у 2019-му році. Сама назва Яміна означає «вправо», що характеризує її спрямованість. Це ще одне об'єднання кількох політичних сил, але якому менше пощастило, якщо порівнювати кількість мандатів. Яміна – блок партій «Ха-Ямін ха-Хадаш» (або Нові праві) та Союз правих партій, у який входять «Єврейський дім» і Ткума (реорганізована партія МАФДАЛ).

Серед принципів партії:

1. Укріплення єврейської ідентичності.
2. Громадянство, а саме забезпечення прав, свобод і рівності громадян держави.
3. Єдність Ізраїлю, шляхом заперечення створення палестинської держави, збереження окупованих територій за Ізраїлем.
4. Суверенітет і верховенство закону.
5. Боротьба з тероризмом.

6. Конкуренція і вільний ринок, подолання влади монополій.
7. Реформування трудового законодавства.
8. Керованість і демократія, відновлення довіри до державних органів влади.
9. Соціальна відповідальність – економічний і медичний захист осіб з інвалідністю і літніх людей, залученість таких осіб на ринок праці, сферу освіти тощо.
10. Алія (репатріація євреїв в Ізраїль), а саме регулювання потоку мігрантів та скасування зайвих міграційних бар'єрів.
11. Галілея і Негев – поселення, розвиток сільського господарства, працевлаштування, розвиток туризму, транспортної мережі у цих зонах тощо [35, с. 211-214].

Але принципи кожної партії блоку не відмінюються, всі складові об'єднання мають власну платформу і програму. До того ж, дана співпраця значно розширює електоральну базу, так як «Єврейський дім» є представником релігійних сіоністів, а прихильники Ткуми – націоналістичні та ультраортодоксальні релігійні сіоністи. Таке розгалуження на карті електоральних вподобань мало б залучити більше, ніж реально отриманих 6 мандатів за результатами останніх виборів 2020-го року.

2.2. Політична платформа ортодоксальних політичних партій

Унікальність держави Ізраїль примітна тим, що в ній одночасно існують юдейське та ізраїльське право. Якщо юдейське право регулюють Тора та Галаха, то ізраїльське «національне» право є сукупністю британських, османських, юдейських та деяких мусульманських норм [42, с. 109]. Таке поєднання спричинене існуванням на сучасній території держави різних цивілізацій від Османської імперії до Палестини.

Політична та правова системи Ізраїлю трансформуються, причиною того є зміна міжнародної обстановки, великий потік іммігрантів тощо. Ці та

інші чинники змінюють законодавство країни. Фахівці часто дискутують на тему демократичності політичної системи Ізраїлю. Демократичність юдейського законодавства виражена у повазі до прав особистості, плюралізмі та свободі думки. На противагу цьому необхідно зауважити, що кожна релігія має антидемократичні принципи, адже вірити в Бога означає підкорюватися йому.

Авторитарний режим юдейської релігії можна простежити на прикладі ставлення до війни, адже війна для демократів має місце тільки в якості захисту від нападу. Талмуд (релігійно-правовий кодекс юдаїзму) виділяє три види війни: обов'язкова, необов'язкова та попереджуюча (або превентивна). Війни, що стосуються завоювання територій пояснюються як обов'язкові, а ті, що стосуються її розширення як необов'язкові [35, с. 83]. Але у Талмуді не описуються справедливі або несправедливі війни, як і заборона на напад.

Навіть Доктрину Армії оборони Ізраїлю, яка фактично не є релігійним документом, сформував рабин Шломо Горен [14]. Шломо Горен пройшов десантну службу і перебував на посаді головного армійського рабина протягом 20-и років з часу заснування держави Ізраїль, тому доктрина здобула прихильність серед релігійного населення [43, с. 80].

Загалом, демократичність і релігійні догми – явища рідко сумісні. Адже демократичність відтворює толерантність, терпимість до думки інших. Релігія виключає інакомислення, шляхом насаджування власного світогляду. Релігія переймається не політичними процесами, а їхніми результатами та тим, який вплив матимуть ці результати на політичну систему держави.

Правова система Ізраїлю має синкретичний характер, адже юдейське та ізраїльське право різняться. А відтак юдейська судова система не є ізраїльською судовою системою.

Судова система в Ізраїлі є синтезом релігійного та світського права, тобто вона не може розглядати справи у звичному для західного суспільства вигляді. Ізраїльський суддя, навіть світський, має бути обізнаним в

юдейському праві і добре орієнтуватися у Талмуді та інших юдейських правових документах. Це є зайвою перепорою на шляху до побудови демократично розвинутої держави.

Єврейські громади мають власні судові автономії, рішення яких є окремим джерелом влади. Така традиція походить з часів, коли єврейські громади не мали власної держави, тоді вони утворювали суди, що керувалися релігійними законами. Зокрема, такими документами як Тора, Талмуд та «Питання та відповіді» (збірка судових рішень юдейського права) тощо [32, с. 61].

Та незалежність держави не означає ліквідацію рабинських судів. Вони існують і досі через те, що державні закони, у тому числі судові рішення не враховують усіх принципів юдейського права та рішень мудреців. Тому рабинські суди можна вважати підсистемою судової системи держави. Релігійні судові структури стали державними органами, а їхні судді – державними службовцями, що є одним із найбільших досягнень хасидського руху.

Для регуляції імміграційних потоків у 2005-му році була навіть створена окрема посада – рабин для репатріантів. До того ж з 1949-го року в державі функціонує Міністерство по справам релігій Ізраїлю. До сфери регулювання державного органу належать релігійно-правові питання: нагляд за «місцями-святинями», контроль за діяльністю релігійних інституцій, фінансова підтримка теологічних семінарій, оформлення шлюбів і розлучень, субсидіювання будівництва синагог, церков, мечетей та інших релігійних установ та інше.

Міністерство стало першим інструментом, який виконував релігійні функції на державному рівні. Світські політичні партії часто піднімають питання про ліквідацію даного органу [65, с. 21].

У свою чергу, Міністерство по справам релігій не має жодного впливу на рабинські суди, тому що вони вважаються самостійною окремою

інституцією, що займається окремим видом діяльності. Самостійність та не підпорядкованість релігійних судів зайвий раз доводить значимість присутності релігії у політичному житті країни.

Спроектвана церквою ієрархічна структура відображається на політиці, а саме на сприйнятті того, як управляти. Політичне життя Ізраїлю постраждало й від коаліційних урядів. Представники релігійних рухів, шляхом використання поступок та компромісів світських політиків, створили потужні політичні релігійні партії, що спричинило широке представництво юдейських партій у парламенті. Коаліційні відносини зі світськими партіями дозволили впровадити деякі релігійні норми та закріпити за ними статус політичних. Це додатковий фактор руйнування демократії держави.

До того ж ізраїльське суспільство характеризується неоднозначним з боку держави, ставленням до представників ортодоксального юдаїзму. Харедім живуть на соціальні виплати, при цьому не платять податків, не служать в армії. З 1948-го року чисельність представників, що належать до таких соціальних груп, значно зросла, а саме з 700-а осіб, до 40-а тисяч осіб у 90-ті роки та до 1-го млн осіб у сучасний період. Такого розвитку подій не очікували сіоністи, коли укладали угоду, щодо статусу-кво та робили вищезгадані поступки релігійним спільнотам.

У 40-50-х роках минулого століття обидві сторони як фундаменталісти, так і секуляристи, були впевнені у тимчасовому характері таких домовленостей. Перші вважали сіоністську ідеологію тимчасовим явищем, яке зникне з часом, що його потрібно перерости подібно юнацькому максималізму.

Другі були впевнені, що сучасні демократичні цінності, прагнення держав до вдосконалення, трансформація суспільно-політичних принципів призведуть до послаблення ортодоксальних спільнот як політичних гравців, якщо не зможуть посприяти спричиненню зникнення з політичної арени зовсім [56].

Та необхідно враховувати те, що від фундаменталістських спільнот постійно відколюються великі групи, отже електорат. Причина цьому – перехід до світської, традиціоналістської та інших категорій населення. Зміна світогляду людей призводить до втрати позицій ортодоксальних партій, а тому кнесет так і не став за 70 років суто релігійною установою, політичні сили цього спрямування не склали і не складають навіть половини від усіх місць у парламенті.

Розкол всередині ортодоксального прошарку населення також відіграє важливу роль. Ашкеназі, мізрахі та сефарди здавалося б повинні вважати необхідним об'єднання в єдину політичну силу задля досягнення спільного результату – законодавчо закріпити релігійні принципи.

Ашкеназі насторожує позиція деяких сефардів, що вони згодні справно платити податки та відбувати армійську повинність, а деякі спільноти сефардів не вважають за необхідне пошук компромісу стосовно військового конфлікту з палестинцями. З роками погляди сефардських партій радикалізувалися, а члени партій здебільшого належать до ортодоксальних євреїв, але минулі суперечки зберігають протистояння між партіями, через що сефарди, мізрахі та ашкеназі не готові мирно співіснувати.

Різні принципи існування можна простежити за допомогою показників рівня життя. Ашкеназі мають найнижчі репродуктивні показники серед єврейських громад, але за історію існування держави відрізняються більшою кількістю вищих зайнятих посад [34, с. 119].

Та можна знайти і позитивні сторони співпраці світських політичних сил з ортодоксальними. Фундаменталісти не мають зовнішньополітичних амбіцій, їм важливо змінити внутрішньополітичний лад. Тому світським партіям зручно приймати коаліційні рішення з приводу зовнішньої політики та ізраїльсько-арабського конфлікту.

Отже, релігія і політика невіддільні в ізраїльській державі, у деякій мірі вони залежать одне від одного. Представники релігійних та нерелігійних

громад намагаються узаконити свої інтереси, а відстоювання власних політичних принципів є однією з основних ознак демократичного суспільства.

У сучасній політиці держави юдейське право регулює шлюбно-сімейні відносини, деякі трудові та навіть репатріаційну політику. Ортодокси мають власні суди, що керуються релігійним правом. Для представництва релігійних поглядів створені еліти, які намагаються зробити політичних лідерів релігійних груп населення більш впливовими. Тому політична система держави на даному етапі формування така, у котрій неможливе існування політики без релігії і навпаки релігії без політики.

У роки становлення державності Ізраїлю місце релігійних політичних партій у політичній системі країни пов'язане з їхніми взаємовідносинами із світськими правлячими партіями. Тоді ще релігійні спільноти, що не мали чітко сформованої ідеології, боялися аби сіоністи не прийняли писану конституцію. Ці побоювання були обґрунтовані, адже конституція посунула б на другий план юдейське право. Тоді Тора, Галаха та інші релігійні писання не мали б такого впливу на суспільство, який простежується у сучасній політиці держави.

Розвиток взаємовідносин у 1948-му – 1950-х роках, що характеризувався поступками світської влади для ортодоксів, пошуком компромісів у питаннях суспільної та політичної сфери тощо, спричинив неоднорідний характер відносин по лінії «світський сектор – релігійний сектор». Якщо у 50-х роках відносини ґрунтувалися на пріоритетності статусу-кво, то у 60-х виникли правлячі кризи, що розпочали новий етап співпраці. Це був період, що виявився зручним для представників релігійних рухів для здобуття прихильності мас.

Та у 70-ті зросла зацікавленість релігійних кіл в ізраїльсько-арабському конфлікті, тому вони втратили свої позиції у процесі впровадження релігійних принципів на суспільно-політичному рівні.

Кінець 70-х – початок 80-х років є періодом найбільшого піднесення в діяльності ультраортодоксальних політичних партій. Партія Лікуд допомогла табору юдейських фундаменталістів знайти спільну мову з сіоністами, це був час прийняття спільних рішень, коли роль партій релігійного спрямування у політичній структурі держави зростає [10, с. 5].

Період, що почався у 90-х роках, можна поділити на декілька етапів, але загалом за цей час позиції впливу релігійних партій упали та продовжують падати й надалі. Чимало скандалів відбулося навколо представників ультраортодоксальних партій. Найчастіше в них фігурували члени партії ШАС.

У 1997-му році одного із засновників руху Рабі Пінхасі, який на той час був міністром зв'язку, суд визнав винним через махінації, що були пов'язані з незаконною передачею фінансів. У 2000-му році лідера партії ШАС Ар'є Дері засудили за незаконну передачу грошей релігійним юдейським організаціям [30]. Однак скандальною ця справа стала не через корупційні схеми, а через те, що політик вважав свої дії справедливими та правильними, що і намагався довести у суді. За час існування ШАС 6 членів політичної партії були визнані винними у справах, пов'язаних з корупцією та привласненням державних коштів [5].

Отже, до парламенту Ізраїлю входять 2 політичні партії ультраортодоксів (ШАС та Яхадут ха-Тора) і 1 партія, що зацікавлена у співпраці з юдейськими фундаменталістами (Лікуд). У рамках дослідження доцільно розглянути етапи формування, ідеологію та соціальну базу кожної із 3-х політичних партій окремо.

Ще до незалежності Ізраїлю існували релігійні рухи ортодоксальних євреїв. Агудат Ісраель – всесвітній рух фундаменталістів, що функціонував з 1912-го року у європейських державах (рух складався з ашкеназі). Після оголошення державою незалежності, рух став класичним прикладом партії, що представляла цінності окремої суспільної групи. У той же час дана партія не

визнавала Ізраїль державою євреїв, а вважала її юдейською державою. Авторитет рабинів у партії простежується навіть у її структурі.

Агудат Ізраель спирається на внутрішньопартійні інституції:

- Рада великих вчених-знавців Тори. Даний орган обирається згідно з рівнем знання Талмуду, а кількість її членів не є фіксованою.
- Велике зібрання, що складається з місцевих представників партії.
- Центральна всесвітня рада – президіум, що обирається Великим зібранням.
- Всесвітній виконавчий комітет [1].

Ідеологія даної політичної сили базувалася на представництві інтересів середнього класу, партія не була зацікавлена у функціонуванні палестинських політичних структур. Агудат Ізраель на відміну від інших партій не бажала поповнювати свої лави новими кадрами постійно, здебільшого це відбувалося перед виборами на Великому зібранні.

Також партія надавала перевагу приватному підприємництву, але вимагала повного фінансування релігійних установ та інституцій з державного бюджету [10, с. 61]. Що було нетиповим для релігійних політичних сил, Агудат Ізраель не визнавала Верховний рабинат (єврейську релігійну інституцію, що є верховним авторитетом у питаннях, що стосуються релігійних установ, судочинства й адміністрації), вона створила власну інституцію – Раду Мудреців Тори.

Погляди релігійних партій на існування сіонізму займають окрему сходинку у політиці держави. Агудат Ізраель, як і більшість ортодоксальних політичних сил, вважали сіонізм «образою» для релігії. Юдаїзм, на думку ідеологів партії, не може бути поєднаним із світським стилем життя, тому сіонізм не повинен мати місце в політичній структурі Ізраїлю.

Соціальною опорою партії були найбільш бідні жителі старих міських поселень. Характерним було те, що особи формально належали до інших

організацій і партій, але мали на меті отримати соціальні та матеріальні блага, тому голосували на виборах за Агудат Ізраель. Незначна частина арабського населення країни також віддавала свої голоси за партію через помірковані позиції політичної сили щодо конфлікту Ізраїлю з Палестиною. Їм це було вигідно через те, що Агудат Ізраель не цікавили економічні та політичні вигоди у цьому напрямку [37, с. 113].

Протягом ХХ століття Агудат Ізраель не мала суттєвих змін стосовно внутрішнього складу та відрізнялася стабільністю, кожні вибори набираючи приблизно однакову кількість голосів. Єдиним фактором, що спровокував розпад партії стали внутрішні суперечки.

З 1992-го року Агудат Ізраель, як і інша ашкеназійська партія Дегель ха-Тора, об'єдналися в блок під назвою Яхадут ха-Тора. Альянс позиціонував свою ідеологію як галахічний націоналізм. Основними напрямками його діяльності стали підтримка економічних і політичних інтересів євреїв-ашкеназі та запобігання дискримінації представників релігійних груп.

Головною задачею для партії тоді було збереження статусу-кво у питаннях релігії та просування власних інтересів на рівні внутрішньої політики країни. Зовнішньополітична орієнтація політичної партії характеризується помірною-правими поглядами. Блок виступає проти створення окремої палестинської держави.

У 2004-му році Яхадут ха-Тора також розпалася як і її попередниця Агудат Ізраель. Причиною стало рішення частини партії на чолі з рабином Ельяшивом, який мав авторитет серед харедім, утворити коаліцію з партією Лікуд. Тоді частина партії, яку представляла Дегель ха-Тора, прийняла рішення про розрив взаємозв'язків і вихід з блоку Яхадут ха-Тора. Наступного року вказані партії почали переговори про повторне об'єднання, що затягнулися на рік. У 2006-му році сторони дійшли згоди та об'єдналися повторно.

Щодо сефардсько-мізрахських партій, то у 1983-му році була створена політична партія ШАС або Рух Хранителів Тори. Її поява зобов'язана невдоволенню східних євреїв політикою ашкеназійського керівного апарату партії Агудат Ізраель, до якої раніше належало сефардсько-мізрахське представництво.

До того ж вплив сефардів у партії не був значним через невелику кількість парламентських місць у Агудат Ізраель, що спричинило розкол між групами євреїв як на партійному рівні, так і відбулося поглиблення конфлікту між спільнотами. 4 мандати на всіх фундаменталістів було замало, а відмовитися від участі у політиці означало непоправні наслідки для релігійних фундаменталістів. У такому разі, юдаїзм втратив би свої позиції та вплив на суспільно-політичне життя в державі.

Ідеологія партії базується на соціал-релігійній платформі, хоча представники політичної сили позиціонують партію як праву. Основним принципом діяльності ШАС, як і в Агудат Ізраель, є захист інтересів соціально слабких верств населення. Але на відміну від ашкеназі, сефарди і мізрахі виступають проти поступок у арабо-ізраїльському конфлікті. До програми також входить відстоювання дотримання «закону Мойсеєвого» (закон, що визначає моральні, етичні, релігійні та світські заповіді і дії).

Хранителі Тори вважають основним завданням втілити «духовну революцію», яку вони пояснюють як повернення до релігії. Але теологізація держави – не кінцева мета політичної партії. Чвари між сефардами, мізрахі та ашкеназі повинні припинитися, на їхню думку, абсолютним пануванням сефардів [72, с. 3].

А з огляду на те, що ШАС є найскандальнішою партією Ізраїлю, представники якої найчастіше обвинувачуються в корупційних схемах, можна виокремити додаткові завдання. Для членів партії важливо, аби їхні сім'ї були забезпечені високооплачуваними робочими місцями та щоб їхні потреби були повністю задоволені.

У своїй політичній програмі партія має розділ «Політика миру», де охарактеризовані питання можливості територіального компромісу з Палестиною та іншими арабськими народами в обмін на дотримання норм безпеки. Але при цьому питання Єрусалиму є таким, що не підлягає обговоренню. У даному документі ШАС не згадує і про об'єкти, що вважаються святинями, компроміси можливі тільки стосовно «несвященних» територій:

«[Ізраїль] хоче та прагне жити в мирі та безпеці зі своїми сусідами, арабськими країнами, у відповідності до мір безпеки призначених для захисту усіх ізраїльтян. Домовленість, що заснована на вимогах інших країн, чи азартні ігри з долею народу Ізраїлю неприпустимі. Єрусалим не для переговорів і розділення.» [70, с. 201]

Цей уривок є важливим для розуміння того, що ортодокси не бажають підкорюватися та наслідувати загальноприйняті закони міжнародної політики стосовно забезпечення безпеки. Ставлення до війни країн розвинутої демократії Заходу включає деякі пункти, що суперечать юдейським настановам:

1. ставлення до релігійних війн виражається у тому, що такі війни не мають бути засобом поширення і популяризації релігії;
2. згідно міжнародного права війни можуть мати лише оборонний характер;
3. всі народи і нації мають право на самовизначення.

Причиною створення Руху Хранителів Тори стала активізація східних євреїв, але партія зацікавлена і в прихильності неортодоксального прошарку населення. ШАС має багатогранний електорат. Велика частина її прихильників протягом 1980-х – 2000-х років – світські євреї. Ефіопські євреї також займали важливе місце у структурі виборців ШАС. Так як вони піддавалися етнічній та релігійній дискримінації в державі, завдяки їм партія отримала міцну опору.

Можна простежити динаміку стрімкої втрати голосів за ШАС серед представників світського сектору населення на виборах до парламенту 2013-го та 2015-го років. Якщо в 2013-му році менше половини виборців ШАС представляли ультраортодоксальний сектор, то в 2015-му році їх було вже 67%, а згідно з соціологічним опитуванням поточного року, серед прихильників партії не менше 70% традиціоналістів харедім [59].

Якщо раніше партія відстоювала інтереси вихідців із країн Північної Африки і Східної Азії, то тепер – це партія ультраортодоксальних інтересів, що відштовхує від неї світських виборців, у тому числі і молодь.

Криза в партії настала у 2013-му році, через смерть їхнього «духовного лідера» рабина Овадья Йосифа. Новий партійний апарат не мав такого авторитету і впливу на виборців, яким володів попередній склад. До того ж смерть рабина спровокувала протистояння Ар'є Дері та Еллі Ішая за статус нового лідера партії, що стало додатковою причиною, чому політологи прогнозували партії припинення діяльності.

А. Дері здобув визнання серед однопартійців завдяки створенню тактики, яка допомогла зберегти партії електорат наприкінці 90-х років. Задовольняючи базові потреби жителів неблагополучних кварталів, такі схеми консервували їхню приналежність до нижніх економічних страт суспільства.

Але через корупційний скандал 1999-го року, що був пов'язаний з політиком, А. Дері зміг повернутися до роботи у парламенті через 13 років після вказаних подій, менш ніж за півроку до виборів в Кнесет ХІХ скликання. Йому вдалося навіть усунути з посади Е. Ішая, котрий займав посаду голови всі ці 13 років.

Поки рабин Овадья Йосиф був живий, конфлікт між Дері та Ішаєм мав латентний характер [55, с. 2]. Смерть рабина і нездатність Ар'є Дері повторити свій електоральний успіх 13-річної давності відновили конфлікт між двома лідерами. У грудні 2014-го року Ішай і його прихильники оголосили про вихід

з ШАС і утворення нової партії «Ам Ітану». Але не тільки внутрішньопартійні міжусобиці стали причиною цього виходу.

Усередині партії були присутні розбіжності у поглядах на цивільну, соціально-економічну і зовнішньополітичну сфери партійної ідеології, а саме на досягнення компромісу з правлячою фракцією та, зокрема, на утворення коаліційного уряду. Ішай вважав за необхідне зробити ідеологію партії більш гнучкою для знаходження компромісних рішень стосовно арабо-ізраїльського конфлікту, а Дері не мав категоричних поглядів щодо коаліції, тобто був згоден об'єднатися як з правим, так і з лівим представництвом.

Слабкість релігійних політичних партій спричинила необхідність співпраці з правлячими сіоністськими партіями, незважаючи на наявні ідеологічні та політичні розбіжності. Однією з таких партій є Лікуд, про яку йшла мова вище.

Союзицькі відносини світських і релігійних кіл були основою політичного розвитку Ізраїлю. Завдяки їхній співпраці в державі зміцнилися релігійні інститути влади, посилювався вплив релігійних принципів.

Посилення впливу релігії на політику Ізраїлю відображене у подіях 2013-го року, коли відбулися переговори щодо прийняття конституційного «Біллю про державу Ізраїль». Цей документ мав би поставити ідентичність громадян держави на перший план, навіть вище демократичності держави та прав людини, тобто він мав зробити країну, як це прописано в Декларації незалежності, «державою єврейського народу».

Цей документ є своєрідним компромісом, але на користь ортодоксів, тому що його затвердження гарантує виключення з політичного процесу арабські політичні партії та їхніх союзників, тобто ліві політичні сили. Таким чином, політика антипалестинського спрямування була б закріплена законодавчо.

Повторно ця тема обговорювалася у 2015-му році, коли за його схвалення виступали майже 8 з 11-ти парламентських політичних партій

(окрім світських сіоністів, МЕРЕЦ та арабського блоку). Але законодавчо затвердженим він так і не став.

2.3. Відмінність національно-релігійних поглядів від фундаменталістських

Майже кожна релігія має кілька течій, від ортодоксальних відокремлюються більш помірні відгалуження, або ж такі, у яких принципи дещо відмінні від першопохідних. Юдаїзм – не виняток, представники цієї релігії також поділяються на кілька груп.

Природньо, що вплив таких груп на політику відмінний, адже «релігійна поведінка» відображається на політичній. До того ж, для демократії є притаманним плюралізм у всіх його виявах (плюралізм думок, віросповідання, поглядів тощо), а також релігія менше дбає про політичний процес політичної системи і більше про результати цієї системи [39].

Існує декілька класифікацій релігійних груп населення Ізраїлю. Одна з них виділяє 3 групи:

- непримиренні релігійні антисіоністи, куди відносять 3 нечисельні громади, представники яких не платять податки, нічого не отримують з державного бюджету, не користуються системою соціального страхування, іншими словами – існують поза державою. Гасло таких соціально-політичних маргіналів – все, що веде до знищення держави, є богоугодна справа.

- харедім або ортодокси – це юдейські фундаменталісти, які нараховують близько півмільйона людей. Представники цієї групи не тільки є частиною держави та мають свої партії і місця в кнесеті. Їхня мета – максимальний вплив на державу у прийнятті законів і різних політичних рішень з опорою на єврейські релігійні цінності.

- релігійні сіоністи, які підтримали створення єврейської держави, їхня чисельність наближається до 300 тисяч чоловік та вони приймають безпосередню активну участь у державних справах.

Наступна класифікація дещо відрізняється і виглядає наступним чином:

1. побожні євреї, що дотримуються заповідей та ритуалів (20% від складу населення).

2. євреї-традиціоналісти, що дотримуються тільки основних заповідей. Представники цього напрямку можуть бути світськими людьми і релігійними одночасно. Тож, таких євреїв досить багато у державі, тому що для основного населення це найбільш зручна позиція (близько 50-55% населення).

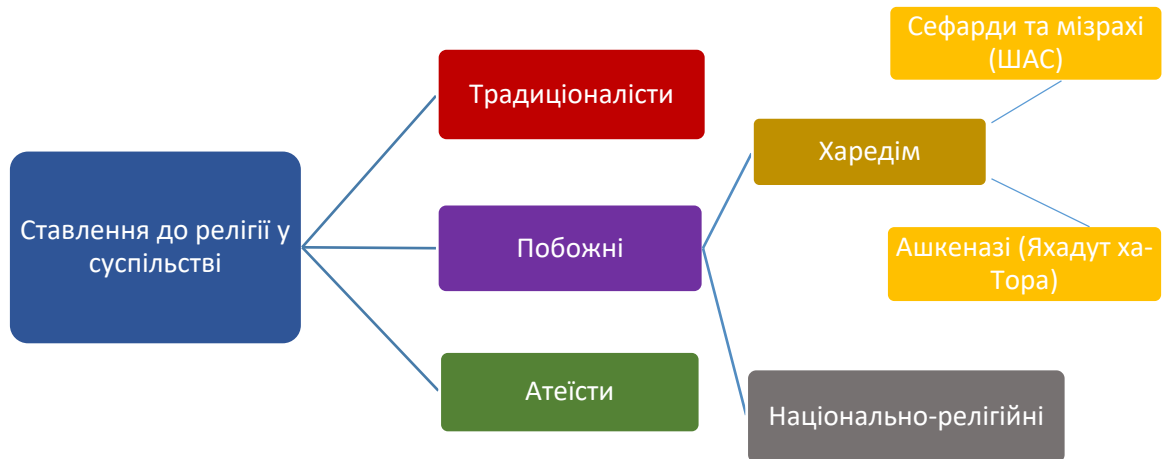
3. атеїсти також враховуються у даній релігійній класифікації, при нагоді вони можуть навіть відвідувати синагоги або інші сакральні місця, і одночасно не поважати релігійні інститути (близько 25-30% населення) [61, с. 44].

Водночас перша група – побожні євреї – поділяється на: харедім (крайне релігійне угруповання) та релігійно-національних євреїв (релігійна, але більш поміркована група). Важливо відрізнити представників ортодоксальної спільноти від релігійних націоналістів, адже вони наслідують різні цілі та їхня поведінка, як і зовнішній вигляд, відрізняються.

Зовні їх відрізнити легко за формою одягу. Ультраортодокси одягаються у чорне вбрання та носять фетрові капелюхи або ж чорні кіпи (в залежності від фінансового становища та соціально-релігійного статусу), релігійні націоналісти носять світський одяг та різнокольорові кіпи.

Розподіл є і за партіями. Харедім представлені у двох напрямках, відповідно й у двох політичних партіях: ШАС та Яхадут ха-Тора. Представники релігійного націоналізму ж об'єдналися в одну партію, що так і називається Національно-релігійна партія (далі НРП). Тобто ізраїльське суспільство можна відобразити у такій схемі:

Рис. 2.1. Класифікація соціальних груп Ізраїлю за критерієм ставлення до релігії.

Із дня заснування держави ортодокси розмовляли на ідиші та виступали проти секуляризму. Вони визнали державу, але й надалі наголошували на несправедному шляху її створення. Національно-релігійні євреї не припиняли сповідувати юдаїзм, але і проти модернізації та трансформації релігії вони не були. Вони виступали на підтримку версії статусу-кво, що дозволяла компроміси у релігійній сфері. До того ж рух Гуш Емунім був заснований саме представниками цієї групи [40, с. 78].

Гуш Емунім – це союз, що сформувався на базі релігійних поселень, що утворилися у 1967-му році. Ініціаторами ідеї поселень виступили релігійні євреї, що пізніше займали 70% цих поселень. Витоки діяльності поселенських рухів не мали релігійного тавра і функціонували задля забезпечення безпеки Ізраїлю [16, с. 127]. Їхніми членами та ініціаторами окремих поселень були політики, поети та інші представники світського сектору.

Тоді уряд, враховуючи радикальні настрої ортодоксальної спільноти, усіма силами намагався обмежити участь саме релігійних поселень, аби це не

переросло у нову проблему і конфлікти як усередині суспільства, так і між Ізраїлем та Палестиною. До того ж, такий дозвіл вселив би зайву надію ортодоксам щодо свого панування у суспільстві. Усвідомивши настрої світських політиків, клерикали почали діяти підпільно [31, с. 2].

Діяльність союзу почала функціонувати з 1974-го року, коли відбувся таємний з'їзд охочих повернути «власні» землі. Релігійно-поселенський союз здобув назву Гуш Емунім, що в перекладі з івриту означає Союз Вірних. Союз спотворив основний принцип поселень, а саме контроль за захистом населення, завдяки їм він перетворився на боротьбу за відібране. Важливо, що населення держави тоді підтримало політику Гуш Емунім.

Переламною подією у діяльності Гуш Емунім у 1982-му році стала смерть рабина Кука-молодшого (сина засновника руху). Подія відзначилася не тільки зменшенням підтримки політичного прошарку [49, с. 13]. Втрата наставника відродила насильство та протизаконні вчинки зі сторони активістів релігійного руху. Така поведінка стала початком спаду кількості прихильників Гуш Емунім, у 90-х роках їхня політична активність остаточно припинилася, хоча поселення існують і досі.

Щодо політичної сили, яка була заснована на платформі поселенського руху – партія МАФДАЛ, у 2008-му році була реорганізована у політичну партію «Єврейський дім».

До відмінностей НРП також належить підтримка жінок у політиці. Харедім завжди виступали категорично проти присутності жінки не тільки в політиці, а й на будь-якій посаді будь-якої сфери діяльності, тому що жінка за юдейськими канонами навіть читати не повинна. На їхню думку, жіноча частина населення існує лише для задоволення чоловічих потреб та розмноження. НРП навпаки заохочувала жінок до політики. Наприклад, під час політичної кампанії політична партія розповсюджувала агітаційні матеріали з участю жінок, про що представники НРП не раз наголошували на телебаченні та радіо [61, с. 142].

Та не можна стверджувати, що харедім в усьому поступаються НРП. Яскравим прикладом є те, що керівництво партії наймало детективів, аби ті слідували за депутатами кнесету. А все це для того, щоб дізнатися, хто з них не підтримує Шаббат, хто нехтує іншими юдейськими традиціями, а хто діє наперекір релігійним заповідям. Їм вдалося розгорнути декілька скандалів у 1990-х роках. Та як не дивно, їхні звинувачення лунали тільки в сторону жінок-депутатів, що прямо суперечило позиції партії перед час виборів.

До того ж з роками позиція партії стає більш консервативною, тому партіям ортодоксів вдається перетягнути на свій бік погляди представників з НРП. Як от у ситуації стосовно юридичного закріплення Галахи як правового документа Ізраїлю. Більша частина партійців підтримує такі пункти законопроекту:

1. узаконення політичного авторитету Бога;
2. передача контролю над соціальною сферою рабинам;
3. юридичне зобов'язання доносів;
4. обов'язкове дотримання усіма громадянами принципів Галахи, зокрема вбрання та поведінка мають бути суворо контрольовані законом [20, с. 122].

Звісно, що затвердження такої програми не просто обмежує демократію, вона абсолютно її знищить.

Як висновок, щодо порівняння і відокремлення релігійних націоналістів від фундаменталістів юдаїзму, важливо звернути увагу на відмінність початкових поглядів їхніх представників від сучасних. Простежуючи політичні напрямки та ідеї харедім, важливою рисою їхніх поглядів є незмінність позицій. Представників руху можна назвати відданими традиціям і, зокрема, релігійним настановам.

Стосовно ж націоналістів, то вони виявили себе як нестійку, стосовно поглядів, політичну силу. Якщо на сучасному етапі вони не реабілітують партію, ситуація може змінитися згідно двох варіантів розвитку подій.

Перший – злиття воєдино поглядів харедім і НРП, другий – зникнення з політичної арени даної сили через нестійкість і, відтак, відтік електорату, адже кілька останніх скликань партія не є складовою парламенту.

Для запобігання вказаних наслідків, їм необхідно чітко сформулювати ідейну платформу партії та притримуватися власних поглядів. Непостійність у політиці завжди карається недовірою. Наступне, що необхідно зробити релігійним націоналістам – відмежувати себе від харедім. Якщо вони сформують політичну силу, представники якої будуть виступати за світський спосіб життя у поєднанні з наслідуванням релігійних принципів, буде велика можливість залучити на свій бік велику частку електорату.

РОЗДІЛ 3

ДИНАМІКА ПОЛІТИЧНИХ НАСТРОЇВ НАСЕЛЕННЯ ТА ЇЇ РОЛЬ У ФУНКЦІОНУВАННІ ПАРТІЙНОЇ СИСТЕМИ ІЗРАЇЛЮ

Нестабільна політична ситуація Ізраїлю спричиняє несхожі одне на одного, а інколи і зовсім неочікувані, результати на виборах. Доречно розглянути динаміку виборчих змін як світських, так і клерикальних політичних сил країни. Це дозволить виокремити сильні та слабкі сторони релігійних та нерелігійних сил та з'ясувати наскільки корисна та плідна їхня співпраця на рівні парламентської роботи.

Спочатку розглянемо *ортодоксальні партії*, адже кількість їхніх прихильників має різкі злети та неочікувані падіння. Під час виборів, що формували перші скликання кнесету, релігійні представники ашкеназі, мізрахі і сефардів утворювали єдиний блок і це допомагало їм об'єднати релігійне суспільство в якості електорату та для покращення взаємовідносин між ортодоксальними громадами. Останні ж скликання парламенту характеризуються коаліціями світських партій, переважно правого спрямування, які також намагаються співпрацювати з релігійними партіями.

У 1950-ті – 1970-ті роки партії харедім намагалися співпрацювати з іншими політичними силами, зокрема соціалістами. Це дещо допомагало їм підняти рівень прихильності електорату, але протиріччя між партіями призвели до припинення таких взаємозв'язків [10, с. 84].

Коли Лікуд прийшов до влади, це допомогло закріпити позиції ортодоксам. Але протягом 1990-х років знову простежувався спад прихильності ортодоксальних політичних партій. Сучасний період нам констатує повторне піднесення та посилення впливу клерикалів.

Першою ультраортодоксальною політичною партією Ізраїлю, що приймала участь у виборах до парламенту, була Агудат Ісраель. На етапі формування держави не виникало протиріч між сефардами, мізрахі та ашкеназі, адже у них була спільна мета – потрапити до кнесету та не допустити

втрати авторитету релігійних принципів для суспільства. Для того, аби здобути якнайбільше місць у парламенті, партія досить часто об'єднувалася з іншими політичними партіями, що представляли інтереси релігійного сектору суспільства.

Вибори до кнесету I скликання були найбільш вдалим для Агудат Ізраель. У 1949-му році вона об'єдналася з НРП та Паолей Агудат Ізраель. Разом вони здобули 16 парламентських місць із 120-ти можливих. Але на наступний термін керівництво партії не вважало за потрібне утворювати партійний блок, що вдарило по рейтингам політичної сили, адже у кінцевому результаті виборів вона отримала лише 3 парламентських місця. У той час НРП отримала 10 мандатів, а Паолей Агудат Ізраель – лише 2 [1].

Остання була досить слабкою, аби діяти самостійно, тож під час виборів до III і IV скликань Агудат Ізраель та Паолей Агудат Ізраель діяли разом і вибороли 6 мандатів. На наступних виборах з 1959-го року до 1988-го року кількість місць коливалася від 4-х до 5-ти, хоча партія залучала усі можливі дрібні релігійні політичні сили. На виборах до XIII скликання паламенту об'єдналося навіть 4 партії, але результат не зазнав змін. Тож, у 1996-му році політична сила закликала голосувати за Лікуд, на чолі з Беньяміном Нетаньяху.

На той час сефарди та мізрахі уже мали представництво у парламенті (ШАС), тому ашкеназі не могли залишатися остронь і розпочали переговори про об'єднання. Починаючи з 1992-го року союз Агудат Ізраель та Дегель ха-Тора почав носити назву Яхадут ха-Тора, що в перекладі з івриту означає «Об'єднаний Юдаїзм Тори» [3, с. 121].

Але спільна праця не мала значних результатів, найкращий результат за весь час (1992-2020 роки) партія показала на виборах 2019-го року, де здобула 8 парламентських місць і вперше за історію ізраїльських виборчих перегонів наздогнала ШАС за кількістю мандатів (ШАС набрав тоді більше голосів всього на 0,2%). Та причина цього не у позитивному стрибку рейтингів Яхадут

ха-Тора, а в погіршенні електоральних можливостей ШАС та репутації політичної партії.

Починаючи з роботи кнесету XI скликання (1984 рік), на політичну арену Ізраїлю виходить ортодоксальна партія, що представляє інтереси сефардів та мізрахі – ШАС, який одразу наздоганяє Агудат Ісраель і отримує 4 мандати. Такий результат пов'язаний не тільки з приходом до влади Лікуду, який займав на початку 80-х років міцні позиції у парламенті і мав на меті співпрацювати з релігійними об'єднаннями.

ШАС, як це було згадано вище, не був зацікавлений у палестинсько-ізраїльському конфлікті, тому партія здобула прихильність частини арабського населення. Завдяки підтримці блоку Лікуд та послаблення на політичному просторі позицій сіоністських партій, ШАС наступні 4 скликання показує тенденції стрімкого зростання прихильності електорату.

Але після тріумфального здобуття 17-ти мандатів (ШАС стала третьою за величиною політичною партією у кнесеті) у 1999-му році, партія почала втрачати прихильність виборців. Перед цим ШАС пережив партійну кризу та розкол на табори Ар'є Дері та Еллі Ішая, що мало б знизити рейтинги партії. Але «шасники» вирішили змінити тактику та розширити базу електорату [10, с. 119].

Стратегія агітаційної програми була побудована з ухилом на підтримку релігійних, але не ортодоксальних вихідців з Африки та Азії, здебільшого представники даного кластеру належали до неблагополучних сімей. Від харедів вони відрізнялися також тим, що проходили армійську службу та не оминали працевлаштування.

Після остаточного повернення А. Дері на лави лідерства напередодні виборів 2013-го року до XIX скликання кнесету, стабілізації партійного становища не відбулося. Симпатичні ШАС перейшли на бік супротивника – Е. Ішая, тобто партія втратила значну частину електорату, зокрема, правих представників. Надії на об'єднання з дрібними політичними партіями також

не виправдалися, новоутворена політична сила Еллі Ішая перетягнула на свій бік можливих союзників ШАС, як це вийшло, наприклад, зі світською партією «Ткума», у якої на той час була криза у відносинах з іншою політичною партією – «Єврейським домом».

Нестабільна ситуація ШАСу на політичному просторі держави може бути спричинена кількома факторами:

1) після послаблення позицій сіоністів на політичному просторі, ШАС почала курс на зміну змісту статусу-кво на свою користь, до того ж партія прагне того, щоб релігія займала більш значиме місце в житті кожного громадянина без виключення;

2) ізраїльські суди регулярно розглядають справи членів партії, що пов'язані з порушеннями закону, зокрема з корупцією та привласненням державних коштів;

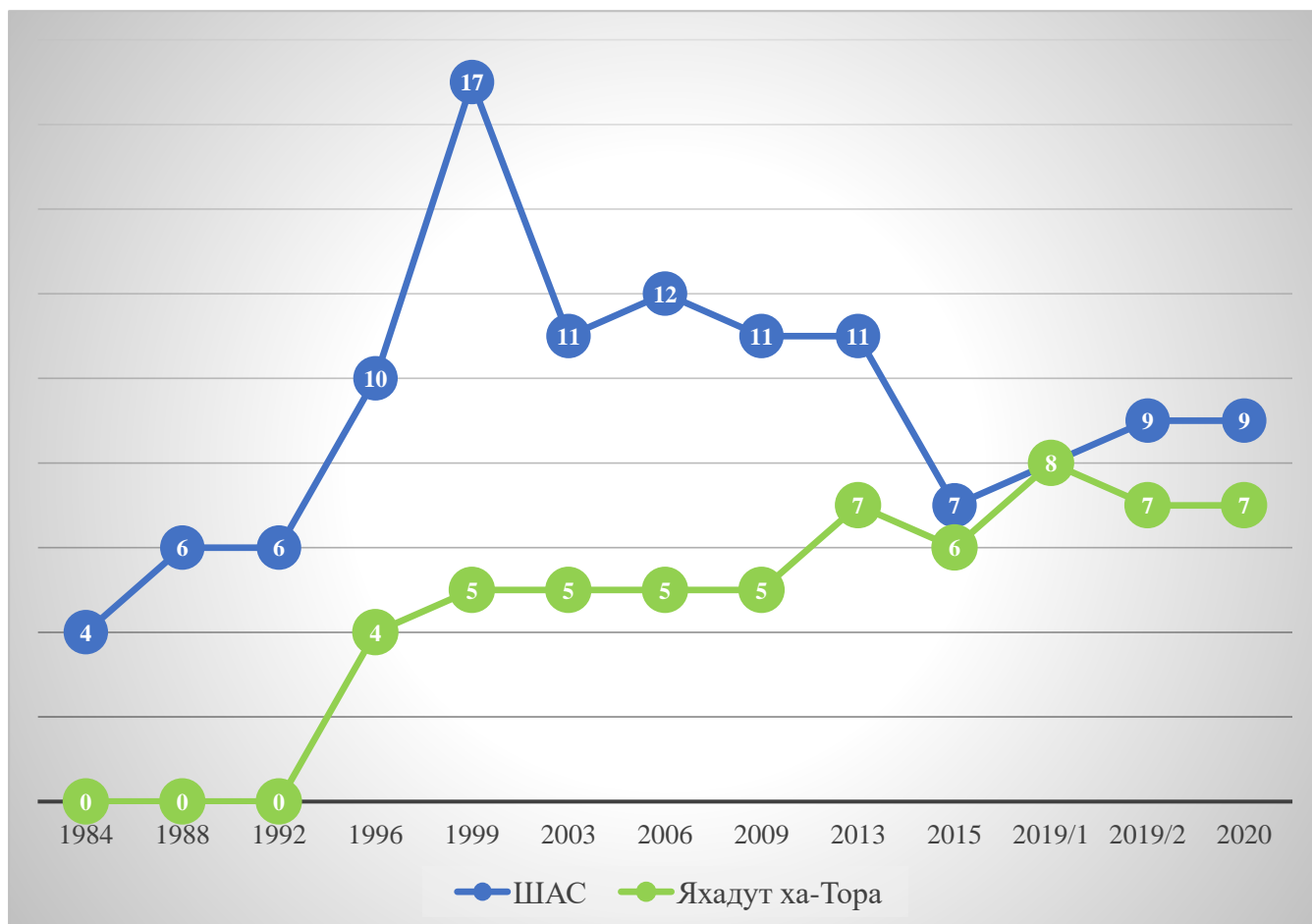
3) внутрішньопартійні міжусобиці не зникали протягом усього часу існування партії, ШАС не мав постійного лідера до 2012-го року, тому партія не могла налагодити механізм функціонування [65, с. 339-363];

4) суспільство все частіше стає свідком використання чорних технологій ШАСом на виборах та під час лобіювання якогось питання, представники політичної сили роблять аморальні вчинки, такі як переслідування опонентів, висміювання політиків у недотриманні принципів Тори тощо;

5) відсутність політико-ідеологічної платформи притаманної кожній партії. ШАС існує переважно задля втручання релігії у політику, спроб теологізації держави, головною метою є абсолютизація впливу релігії на суспільно-політичне життя Ізраїлю.

Вказані фактори спричиняють відкол від бази електорату виборців, які не є юдейськими фундаменталістами, тобто представників національних меншин, світських євреїв та представників помірно релігійних груп.

Графік 3.1. Динаміка змін електоральних вподобань ортодоксальних політичних партій в Ізраїлі.

Графік 1 допомагає простежити те, як змінювалися вподобання суспільства щодо ортодоксальних партій ШАС та Яхадут ха-Тора на парламентських виборах протягом останніх 36-и років. Вище згадувалося про те, що Яхадут ха-Тора є блоком партій Агудат Ізраель та Дегель ха-Тора, тому до виборів 1996-го року на графіку не вказується кількість отриманих мандатів її попередниками, адже дана політична сила не приймала участі у виборчих перегонах у такому складі і такою назвою.

З огляду на вибори 1996-2020 років можна відмітити відносну стабільність стосовно кількості мандатів Яхадут ха-Тора в кнесеті. 2 місця в парламенті, що додалися внаслідок виборів 2019-го року, є результатом співпраці партії з політичною силою Яхад, що закликала голосувати за блок ашкеназійських євреїв [55, с. 4].

ШАС у порівнянні з Яхадут ха-Тора має більш нестабільні показники прихильності. До 1999-го року кількість парламентських мандатів зростала, хоча період 90-х років є періодом найбільших скандалів, що пов'язані з партією. Тому погіршення рейтингів партії з 2003-го року можна пов'язати не тільки з появою на політичній арені ашкеназійського блоку ортодоксальних партій (Яхадут ха-Тора). Додаткова перевага для партійного альянсу на відміну від ШАС – відсутність поганої слави, пов'язаної з порушеннями закону.

До того ж ШАС мала додаткові важелі у сфері завоювання електорату. Партія створювала молодіжні клуби, заклади шкільної та дошкільної освіти, навіть шкільні гуртки та факультативи. Особливо така діяльність вплинула на малозабезпечені сім'ї, ефективними результатами роботи шаських структур відобразилися на боротьбі з наркоманією та насиллям серед неповнолітніх. Це була гарна нагода для партії у співпраці з електоратом, адже з'явився зворотній зв'язок.

Наступною розглянемо *гілку світських партій та їхню співпрацю з ортодоксальними силами.*

Для розуміння повної картини електоральних настроїв представлена таблиця 1, у якій можна простежити зміни правлячих партій, починаючи з I скликання кнесету.

Таблиця 3.1. Правлячі політичні партії Ізраїлю

№ скликання кнесету, рік	Правляча політична партія	Кількість мандатів	Політична спрямованість партії
I (1949)	МАПАЙ	46	Лівий сіонізм
II (1951)	МАПАЙ	45	Лівий сіонізм
III (1955)	МАПАЙ	40	Лівий сіонізм
IV (1959)	МАПАЙ	47	Лівий сіонізм
V (1961)	МАПАЙ	42	Лівий сіонізм
VI (1965)	Маарах	45	Ліва
VII (1969)	Маарах	56	Ліва
VIII (1973)	Маарах	51	Ліва
IX (1977)	Лікуд	43	Правоцентристський сіонізм
X (1981)	Лікуд	48	Правоцентристський сіонізм
XI (1984)	Маарах	44	Ліва
XII (1988)	Лікуд	40	Правоцентристський сіонізм
XIII (1992)	Авода	44	Лівоцентристський сіонізм
XIV (1996)	Авода	34	Лівоцентристський сіонізм
XV (1999)	Ізраель Ахат (Авода)	26	Лівоцентристський сіонізм
XVI (2003)	Ізраель Ахат	26	Лівоцентристський сіонізм
XVII (2006)	Кадіма	29	Центристський сіонізм

Продовження таблиці 3.1.

XVIII (2009)	Кадіма	28	Центристський сіонізм
XIX (2013)	Лікуд – «Наш дім – Ізраїль»	31	Правий сіонізм
XX (2015)	Лікуд	30	Правоцентристський сіонізм
XXI (2019)	Лікуд та «Кахоль-Лаван»	По 35	Правоцентристський сіонізм та центристський сіонізм
XXII (2019)	«Кахоль-Лаван»	33	Центристський сіонізм
XXIII (2020)	Лікуд	36	Правоцентристський сіонізм

Перша явна ознака, яку нам демонструє таблиця – правлячою партією у більшості скликань є сіоністська сила. Другою можна назвати те, що з I скликання парламенту партії, що формували уряд, змінилися всього тричі. Тобто кожне нове скликання була боротьба між основними партіями, які, у свою чергу, витісняли або наздоганяли суперників. Сталість настроїв електорату притаманна партійній системі держави упродовж більше 70-ти років.

Детальніше про зміни коаліції. Партія Маарах, що з'явилася у VI скликанні, є об'єднанням партій МАПАЙ і «Ахдут ха-Авода». Таким чином, МАПАЙ хотіли зберегти набуті привілеї та не втратити владні позиції. Але у 1973-му році, коли Маарах здобули 51 мандат, на політичну арену вийшла партія Лікуд, що одразу набрала 30,2%, що прирівнялося до 39-ти мандатів. Це був перший тріумф майбутнього «монополіста» на парламентську більшість [2].

Упродовж 70-х – 80-х років Маарах і Лікуд здобували перші місця у рейтингу до кнесету. Так, у 1977-му році Маарах мала 32 мандати, у 1979-му – 47 тощо. Маарах у 1981-му році отримала 36,6 %, що на 12% більше за

попередні вибори. Але Лікуд вдруге обігнав партію, але лише на 1 мандат [41]. Для Лікуду це був початок формування коаліції за допомогою залучення ортодоксальних сил та інших невеликих партій. Але регулярні зміни у складі партії Маарах призвели до її зникнення з політичної карти Ізраїлю.

У 1992-му році найбільша кількість голосів була у новоствореної робітничої партії Авода, що позбавила позицій лідера Лікуд. Тому у 1996-му році Лікуд вирішив об'єднатися з політичними партіями Гешер і Цомер (нетиповий для Лікуду союзник, адже одним з основних принципів партії є антирелігійний принцип), вважаючи, що це допоможе відновити позиції партії, але блоку не вистачило двох мандатів для першості (партія отримала 32 місця). Авода протримається на перших позиціях ще два скликання, але вже під іншою назвою – Ізраель Ахат.

У 2006-му та 2009-му роках уряд формує партія Кадіма. Ця політична сила сформувалася в результаті внутрішнього розколу Лікуду. Тоді Аріель Шарон утворив Кадіму, що привела його до перемоги на виборах у двох скликаннях поспіль.

Партія була сформована у 2005-му році. Причиною конфлікту стали розбіжності у поглядах стосовно політики розмежування (виведення ізраїльських військ з сектору Газа і руйнування існуючих там єврейських поселень). До Кадіми приєдналися не лише депутати корпусу Лікуду, а й члени партій «Авода», «Наш дім – Ізраїль».

Лікуд зміг обігнати Кадіму об'єднавшись з партією «Наш дім – Ізраїль», таким чином їм вдалося виграти на виборах у 2013-му році. На наступних виборах Лікуд вже зміг самостійно набрати потрібну кількість голосів [66, с. 234-237].

Але у 2019-му році Лікуд та «Кахоль-Лаван» вибороли однакову кількість мандатів (по 35 мандатів на партію). Це призвело до того, що партії не змогли домовитися, створити уряд і у тому ж 2019-му році відбулися повторні вибори. «Кахоль-Лаван» отримав на 1 мандат більше за Лікуд (різниця

у відсотковому відношенні між партіями була 0,85%). Ніби уряд мав би утворитися за сприяння партії-переможця, але «Кахоль-Лаван» втратили таку можливість.

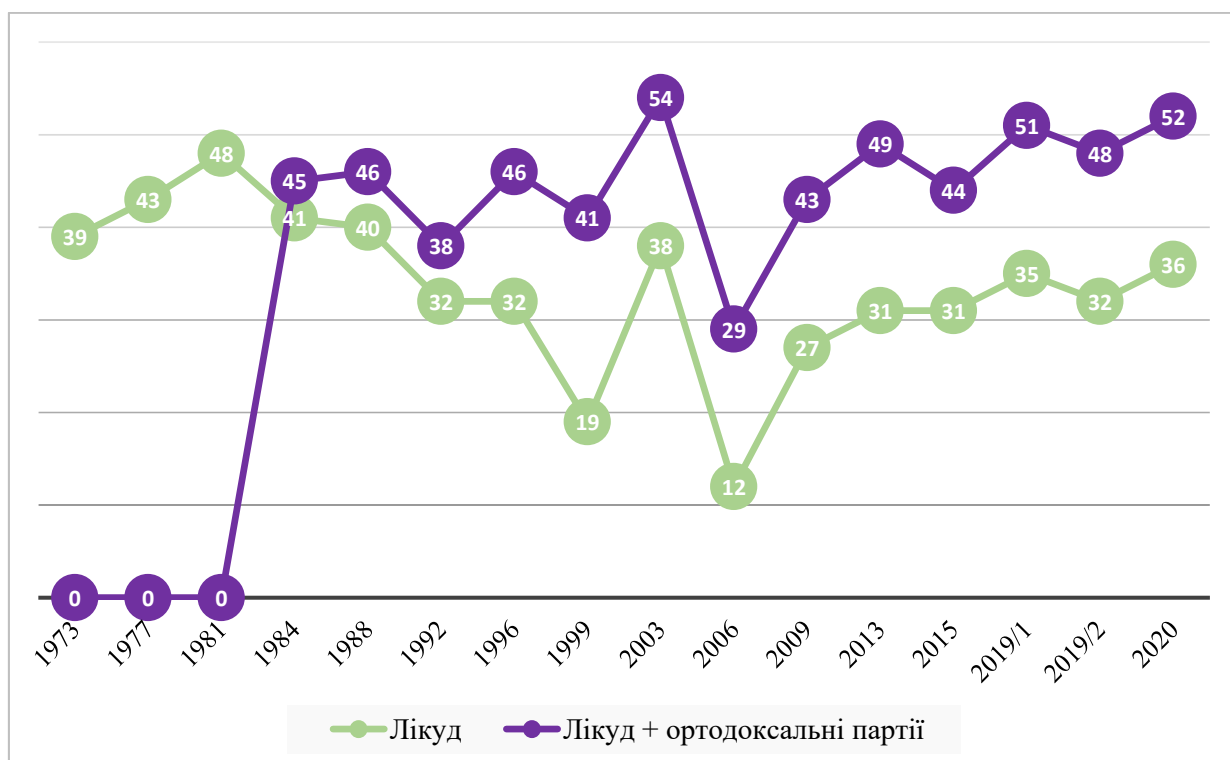
Через те, що апарату партії не вдалося узгодити всі проблеми і почати роботу парламенту, у 2020-му році пройшли другі повторні вибори. Така ситуація вперше на території держави Ізраїль за весь час її існування. Через невміння попередниці залагодити проблеми в уряді, Лікуд отримав на 3 мандати більше у новому скликанні. На цей раз, досвідченій партій вдалося сформувати уряд, таким чином, кнесет розпочав свою роботу навесні 2020-го року.

Доцільно зробити аналіз співпраці світської партії Лікуд з ультраортодоксальними партіями. Бути у провладній фракції для ортодоксів – доступ до прийняття рішень та здобуття прихильності парламентської більшості щодо власних ідей. Для Лікуду такий союз був зумовлений суперництвом з Партією праці, яка тривалий час утримувала владу (протягом 1948-го-1977-го років соціалісти незмінно перебували при владі, що допомагає зрозуміти значення успіху партії Лікуд [49, с. 2].

Ортодокси були оплотом для Лікуду ще з 1977-го року, що допомогло йому здобути авторитет не тільки серед світської частини населення, а й серед харедім, традиціоналістів та інших представників релігійного сегменту населення Ізраїлю. Такий союз забезпечував замороження конфлікту у питаннях консолідації нації та конфлікту з палестинцями.

У коаліційній угоді ШАС і Лікуду, що містила більше ніж 40 пунктів, було лише 5 таких, які не зачіпали питання релігії. Іноді в регіональній політиці траплялися ситуації, коли релігійна спільнота віддавала перевагу Лікуду за порадою вищих релігійних наставників, як це відбулося наприкінці 70-х років в Єрусалимі, де вплив релігійної громади, як і її чисельність, особливо великі [10, с. 20].

Графік 3.2. Порівняння кількості мандатів політичної партії Лікуд та її в союзі з ортодоксальними політичними силами.

17 мандатів здобуті ШАС у 1999-му році, які можна спостерігати на графіку 1, також можна пов'язати з погіршенням рейтингів прихильності Лікуду, з яким співпрацює партія ШАС. На графіку 2 яскраво відображена тенденція залежності один від одного електоральної прихильності ортодоксальних партій та Лікуду.

Адже лінії представництва Лікуду в парламенті та Лікуду у поєднанні з ортодоксальними партіями, що входять до правлячої фракції, є відносно паралельними на всіх проміжках, окрім 1999-го року. Скликання цього року є виключенням, тому що це єдине скликання, коли ортодокси допомогли світській партії залишитися при владі (інші партії, що входять до коаліції з Лікудом, отримали менше мандатів, ніж ШАС).

Криза Лікуду була спричинена і тим, що на попередніх виборах у 1996-го році він мав спільні партійні списки з політичними силами Гешер та Цомет. Партійний союз розпався через невдоволення політичним курсом Лікуду лідерами партії Гешер та розрізненість поглядів всередині партії Цомет. Члени коаліції Лікуду в парламенті також втратили значну частку голосів, наприклад НРП втратила половину своїх мандатів.

На графіку 2 1999-го-2006-го роки характеризуються великими перепадами у кількості мандатів коаліції під егідою Лікуду у кнесеті, що вказує на нестійкість електорату партії. Цей період є продовженням кризи не тільки у внутрішньопартійних відносинах Лікуду, а й у коаліційних.

Аріель Шарон (1928-2014) – лідер партії, пропагандист з активною позицією у питаннях переселенців. Він виступав проти будь-яких переговорів з Палестиною стосовно передачі їм територій та за встановлення тотального контролю над спірними територіями, зокрема, шляхом розширення та укріплення ізраїльських поселень. Жорстка позиція Шарона вселила надію населенню на збереження територіальної цілісності держави та закінчення військових дій [44, с. 23-27].

Сутність конфлікту полягала у невідповідності ідеологічних цінностей Лікуду, що відіграло суттєву роль для її союзників – ортодоксальних політичних партій. У 2003-му році партійне керівництво Лікуду виробило стратегію одностороннього роз'єднання, зміст якої полягав у будівництві «стіни захисту».

Для партії таке рішення стало фатальним не тільки через невідповідність ревізіоністській ідеології, а й через дублювання позиції опонента – партії Праці. Єдиний спосіб вирішення одного з найважливіших питань призвів до розмивання кордонів електорату, який тепер голосував не за рішення та позицію, а за дієвість та результат [51, с. 95].

«Стіна захисту» не є рішенням, що імпонує ортодоксам, адже вони були проти втрати будь-яких територій. Тому міжусобиці продовжувалися і в

середині коаліції. Під час керівництва партією Лікуд А. Шарон змінив партійний курс, що вплинуло на їхні відносини з харедім ще більше. Його гасло – «країна без диктатури харедім» – не тільки розколело партію зсередини, а й погіршило відносини із союзниками.

Останні вибори до парламенту Ізраїлю у 2020-му році (XXIII скликання) вказують на те, що позиції релігійних партій на політичній арені держави стають міцнішими. Якщо у 2015-му році релігійні партії мали 13 мандатів (разом з Лікудом 44 мандати), то у 2019-му – 16, а разом з Лікудом 51 мандат з 120-ти можливих. У 2020-му році Лікуд вже має 36 мандатів, а у поєднанні з ортодоксальними силами – 52.

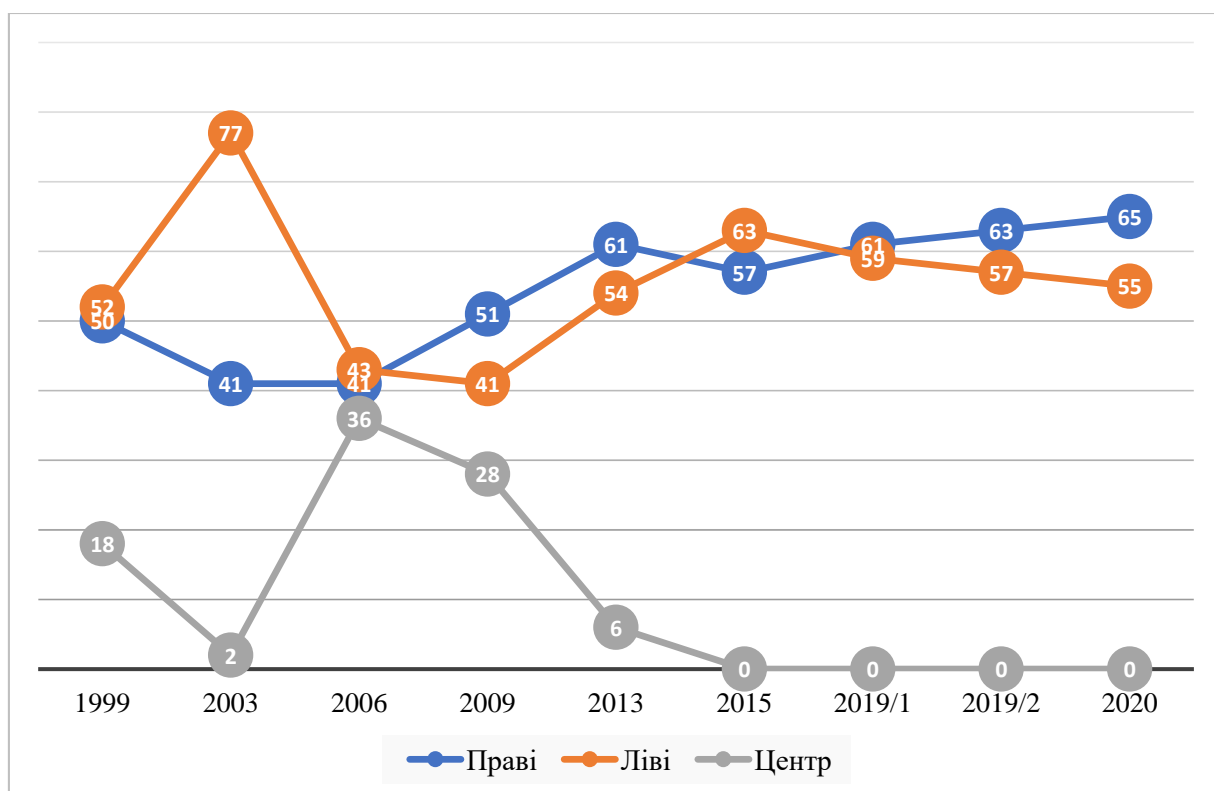
Важливим фактором досягнення мети релігійними політичними силами є також те, що обидві ортодоксальні партії, які мають парламентські місця, належать не до опозиційної фракції, а до провладної. Тому представництво інтересів ортодоксальних груп не втрачає своїх позицій, а завдяки можливій співпраці з парламентськими та непарламентськими політичними партіями, а саме з Лікудом, Яхад тощо, питання ролі релігії в житті суспільства буде спливати регулярно.

Тому високий рівень впливу релігійних партій на політику Ізраїлю є наслідком компромісу та співпраці харедім з правлячою коаліцією та світськими партіями. Якщо в часи формування політичної системи держави ортодоксальні політичні сили були налаштовані проти існування і будь-якої діяльності світських політичних партій, то зараз секулярні сили стали для релігійників можливістю упровадження релігійних норм на державному та повсякденному рівнях.

Таке переналаштування не показує готовності ортодоксів до адаптації та компромісного співіснування клерикалізму і секуляризму. Подібна співпраця є лише додатковий інструмент досягнення влади і розповсюдження власних норм і принципів існування згідно юдаїзму.

У той же час, важливо те, що саме Лікуд є правлячою партією протягом років, тобто Лікуд формує коаліцію парламенту. У 2019-му – 2020-му роках з'явилася можливість змінити правлячу партію на «Кахоль-Лаван», яку очолили Бені Ганц і Яір Лапід. Але партійному апарату не вдалося втримати позиції та сформувати уряд, тож Лікуд і на далі займає позиції лідера на парламентському рівні [4].

Графік 3.3. Поділ на лівих-правих-центр у кнесеті

З графіку 3.3. видно, що останні 15 років ліві та праві представлені у кнесеті приблизно однаковою кількістю депутатів. Але за даними Таблиці 3.1. та Графіку 3.3. можна сказати про те, що з I скликання парламенту правлячими партіями були переважно ліві партії, так само до 2003-го року коаліція кнесету мала переважно ліве спрямування. Така ситуація склалася через те, що більшість іммігрантів були з соціалістичних країн, зокрема СРСР. Тож, нові громадяни голосували за ті партії, гасла та програми, які були для них звичними.

Виходячи з вищесказаного, можна виокремити декілька сценаріїв розвитку подій у державі:

1. Створення двопартійної системи, у результаті якої може бути створено релігійне або світське правління. Так як релігійний сектор складає близько 20% населення держави (більше 1-го мільйона осіб) і, зважаючи на рейтинги фундаменталістських юдейських політичних сил, таким чином може бути створений світський уряд. Але сучасна позиція релігійників далека від подібних компромісів.

2. Розділ держави на дві частини: релігійна і світська. Найімовірніше розподіл може відбутися за таким принципом: прибережні і південні міста – світський Ізраїль, східна частина і деякі північні міста – релігійний Ізраїль. Адже Тель-Авів, Хайфа, Ейлат ортодокси вважають містами недолугого безладного життя, а Єрусалим, Хеврон, Віфлеєм, Назарет – міста-святині. До такого сценарію найближчим часом харедім вірогідно готовими також не будуть. Переконавання, що вся територія держави Ізраїлю повинна будуватися на галахічних принципах існування не дасть поступитися частиною країни.

3. Влада перейде до ортодоксальних партій, які затвердять релігійні норми і правила юдаїзму як обов'язкові у повсякденному та політичному житті, що може витіснити секулярних євреїв як з політики, так і спричинити масову еміграцію ізраїльтян. Така модель найменш імовірна і в результаті може призвести до зникнення держави з карти світу.

4. Політика Ізраїлю без релігії. Повне витіснення релігії з політики – це скоріше мрія світських євреїв, аніж досяжна мета, але такий сценарій має право на існування.

5. Мирне співіснування та компромісні рішення. Шлюб та суд за світськими законами, перегляд статусу-кво та Закону про повернення, зменшення соціальних виплат та звільнення харедім від армійської

служби – подібні рішення можуть бути прийняті, якщо обидві сторони будуть згодні піти на переговори, де кожен має чимось поступитися, щоб змінити державну політику на краще. З часом саме таку модель скоріше за все обере Ізраїль, але для перемовин необхідно врегулювати проблемні питання, наприклад щодо палестино-ізраїльського конфлікту.

6. Деякі фахівці вважають, що державі достатньо затвердити зміни до виборчого законодавства, деполітизувати державну службу та провести об'єднання та поляризацію політичних партій, але це не піде на користь державі. Ізраїль і так стоїть на порозі порушення демократичних принципів та стандартів, а через подібні зміни відбудеться не демократизація системи, а виникнення нових конфліктів між секулярним та клерикальним таборами. Особливість політики Ізраїлю – необхідність узгодження всіх змін і нововведень двох абсолютно не сумісних систем поглядів і цінностей [64].

ВИСНОВКИ

Для сучасної політики Ізраїлю характерна поступова втрата політичного впливу світської влади і все більша залежність прийняття рішень від думки релігійних партій. Місце держави на карті є одним з найбільших привілеїв та активів країни, тому керівний апарат має зосередитися на питаннях миру у зовнішньодержавних та внутрішньодержавних відносинах, зокрема, про мирне співіснування представників різних конфесій, національностей, груп інтересів тощо. Обидві сторони мають прикласти певних зусиль для врегулювання взаємовідносин, інакше колективна ідентифікація та єврейська ідентичність вже не буде таким значимим питанням.

Більш значимими для партійної системи Ізраїлю стають нові партії або об'єднання політичних сил. Це можна побачити на прикладі виборів до XXII скликання до кнесету у 2019-му році. «Кахоль-Лаван», створена у 2019-му році шляхом об'єднання 3-х партій, стала лідером перегонів і посіла перше місце за кількістю голосів та мандатів.

Те саме стосується і новостворених об'єднань. «Спільний список», таким чином, вперше допоміг арабським партіям опинитися на третьому місці з 15-ма мандатами. Нове єврейське об'єднання Яміна також допомогло потрапити в парламент дрібним партіям, які до того самотужки не могли надовго втриматися в парламенті і обмежувалися присутністю в одному-двох скликаннях.

Для партійної системи Ізраїлю притаманні постійні зміни у структурах політичних партій незалежно від їхнього розміру, а також об'єднання з іншими політичними силами задля збільшення електоральної бази і як наслідок, отримання більшої кількості парламентських місць. Крім того, часто спостерігається і розпад політичної партії на кілька течій через внутрішні міжособиці між лідерами партій або внутрішньопартійними групами.

Політична система Ізраїлю представляється як ліберальна демократія, але суттєву частину політичної сфери визначають не тільки міжпартійні відносини, а й внутрішньопартійні та транспартійні угруповання. Неформальні угруповання в середині партій, що підтримують певного лідера, є невід'ємним атрибутом партійної системи з 1948 року і до сьогодні.

Члени таких угруповань або кланів знаходяться в тісних взаємовідносинах з активістами та функціонерами. Вони пов'язані освітніми, інформаційними, виробничими та іншими інститутами, поселенськими, етнічними, молодіжними та іншими рухами.

Неформальні політичні інститути за останні 30 років трансформувалися через перетворення масових рухів на здебільшого парламентські організації. Це відбулося з огляду на декілька факторів: перехід до плюралізму зі сторони суспільства, укорінення ідеї мультикультурності, популяризація нових політичних еліт та різних соціальних, культурних та інших груп.

Прослідковується також зниження ролі формальних бюрократичних інститутів та ролі партійної бюрократії, але підвищення значення аналітиків, позапартійної політичної активності та інших політичних фахівців та структур, що стосуються формування суспільної думки. Через що структури партій видозмінювалися і виходили за загальноприйняті рамки. Вони ставали все більшим центром для сітки взаємовідносин з управлінськими, військовими, інформаційними та іншими колами, елітами та групами інтересів.

Отже, неформальні угруповання, створені на початку 2000-х років, це владні структури нового типу зі складною системою взаємозв'язків, зокрема, персоніфікованими таборами, ідеологічними групами та групами інтересів в середині партії. Тому найбільш популярними партіями Ізраїлю є сили, що представляють певні політичні лідери, за яких в першу чергу голосує електорат, а в другу – за партійний список або склад.

Типовим для Ізраїлю є наявність міжпартійних та внутрішньопартійних об'єднань, що створюють патронажно-клієнтельні зв'язки, які, в свою чергу, визначають партійну діяльність та організацій, які пов'язані з певною політичною партією.

Особливістю ізраїльської системи є те, що великі партії переважно мають свої підконтрольні території. Наприклад, опозиційна партія ХХІІІ скликання контролюють Тель-Авів та ще декілька великих міст; мерами арабських міст переважно є представники «Спільного списку».

Таким чином, фундаментальних змін в електоральних уподобаннях ближчим часом не відбудеться. Великі партії продовжують «контролювати» ядро своїх виборців. Але при цьому державу цілком можна назвати демократичною, адже за часи свого існування опозиційні сили не раз випереджали діючу провладну партію на наступних виборах.

Отже, у роботі досліджено особливості партійної системи Ізраїлю, виявлено особливості розвитку політичних партій, а також охарактеризовано рівень впливу релігійних політичних сил на органи державної та місцевої влади і політику країни загалом. За допомогою характеристики окремих політичних сил та аналізу електоральних вподобань у роботі досягнуто наступних результатів:

- виборці надають перевагу вибору на користь конкретного лідера партії, при цьому часто не враховуючи погляди та принципи партії та її склад, адже керівники мають великий вплив на партію, що іноді призводить до змін в програмних партійних документах;
- особливістю партійної системи держави є взаємовідносини між релігійним та світським секторами, які впливають на усі без виключення сфери життєдіяльності;
- класифікація соціальних груп Ізраїлю стосовно ставлення до релігії відображена у поглядах політичних сил парламенту та суттєво впливає на трансформацію політичних партій та їхніх принципів;

- ізраїльські партії мають широке коло ознак, за якими їх можна класифікувати, це спричинено конфліктом з палестинцями, релігійними питаннями, різноманіттям походження євреїв до створення Ізраїлю тощо.

Дана робота є корисною для досліджень, що пов'язані з впливом релігії на політику, зокрема у державах, де релігія є невіддільною від політики. Таким чином, можна виокремити перспективи та шляхи демократизації держави у жорстко релігійних суспільствах. Дослідження унікальних правової та політичної системи Ізраїлю є гарною базою для дослідження, характеристики та класифікації політичних, партійних та правових систем на світовому та регіональному рівнях, а також для дослідження діяльності політичних інститутів та їхнього впливу на суспільство всередині країни та на інші суспільства поза її межами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агуддат Израэль [Електронний ресурс] / Электронная еврейская энциклопедия, т. 1. – 1995. – Режим доступа до ресурсу: <https://eleven.co.il/diaspora/public-organizations/10073/>.
2. Адамкар Я. Підрахунок голосів, формування уряду і присяга в кнесеті: на наступний день після виборів [Електронний ресурс] / Я. Адамкар // Валла!Новини. – 2020. – Режим доступа до ресурсу: <https://elections.walla.co.il/item/3344195>.
3. Александрова С. А. Религия и демократия в Израиле // Востокведный сборник. Вып. 5. - М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. – 2003. – С. 119-133.
4. Бендер Е. Остаточні результати правди [Електронний ресурс] / Е. Бендер // Maariv online. – 2020. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.maariv.co.il/elections2020/news/Article-751545>.
5. Біскер М. Этот загадочный ШАС [Електронний ресурс] / Біскер М. // Хроники Иерусалима. – Режим доступа: <http://gazeta.rjews.net/bisker2.html>.
6. Бостоганашвили Д. Р. Партийная система в государстве Израиль и ее трансформация / Д. Р. Бостоганашвили // Журнал: Конституционное и муниципальное право / Д. Р. Бостоганашвили. – М.: Издательская группа «Юрист», 2011. – (МГИМО (У) МИД России). – С. 70–72.
7. Васильев І. Ю. Роль религии в политической жизни Израиля. – Спб: Северо-Западная академия государственной службы – 2005. — 187 с.
8. Воробйов В. П. Конституционное-правовое развитие государства Израиля // Ближний Восток и Современность. Выпуск 24. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. – 2004. – 25 с.

9. Гасратян С. М. Израиль и Ватикан: идеологические и политические проблемы // Ближний Восток и Современность. Выпуск 4. - М.: Институт Ближнего Востока. – 1997. – С. 105-147.

10. Гасратян С. М. Религиозные партии государства Израиль // Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. – М.: Мосты культуры. – 1996. – 193 с.

11. Гон М. М., Войналович В. А. Розвиток і взаємодія єврейських громад на європейському просторі: монографія. – К.: 2017. – ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 464 с.

12. Горбач О. Взаємодія системи «політика-релігія» // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – Випуск 24. – 2012. – С. 9-13.

13. Декларація незалежності Ізраїлю – Тель-Авів, 1948. [Електронний ресурс] // Электронная еврейская энциклопедия. – Режим доступу до ресурсу: <https://eleven.co.il/zionism/from-balfour-to-state/11392/>.

14. [Доктрина Армії оборони Ізраїлю \[Електронний ресурс\]](https://www.idf.il/en/who-we-are/) – Режим доступу до ресурсу: <https://www.idf.il/en/who-we-are/>.

15. Епштейн А. Д. Генезис и закат «левого» Израйля / А. Д. Епштейн. – М.: Институт Ближнего Востока, 2011. – 380 с.

16. Епштейн А. Д. Израиль и (не)контролируемые территории: уйти нельзя остаться // Институт Ближнего Востока. – М.: Мосты культуры. – 2008. – 288 с.

17. Епштейн А. Д. Израильтяне и палестинцы: от конфронтации — к переговорам и обратно // Институт Ближнего Востока. – М.: Мосты культуры. – 2000. – С. 8-36.

18. Епштейн А., Козакова Н., Томілін А. Социологический анализ интеграции различных волн иммигрантов в израильском обществе: от прошлого – к настоящему // Миграционные процессы и

их влияние на израильское общество. – М.: Институт Ближнего Востока. – 2000. – С. 104-116.

19. Епштейн А. Д., Марченко В. В. Армия и власть на Ближнем Востоке: от авторитаризма к демократии. / Сборник статей. – М.: 2002. – 400 с.

20. Епштейн А., Хеймец Н. На пути к гражданскому обществу или к теократии? Государственное финансирование негосударственных рели-гиозных организаций в Израиле // Время искать. Выпуск № 6. – Иерусалим: 2002. – С. 112–130.

21. Слишев С. О. Молодежная политика организаций иудаизма в Российской Федерации // Вестник Московского университета. – Серия 18 (3). – 2013. – С. 168-180.

22. Израиль, Россия и мир: история и современность. Сборник научных трудов. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2008.

23. Израїль. Религія і держава, роль релігії в політиці [Електронний ресурс] // Політичний атлас сучасності. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.hyno.ru/tom2/288.html>.

24. Калитчак Р. Г., Романюк Р. Й. Концептуальні засади зовнішньої політики держави Ізраїль // «Грані». – № 11/1 (127). – Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка. – 2015. – С. 38-43.

25. Карасова Т. А. Государство Израиль: политика, экономика, общество: сборник статей. – М.: Институт Ближнего Востока. – 2007. – 220 с.

26. Карасова Т. А. Еврейская религиозная ортодоксия и израильское общество // Ближний Восток и современность. Материалы конференции. – М.: Институт Ближнего Востока. – 1999. – С. 67-88.

27. Карасова Т. А. Типология основных израильских партий и блоков // Ближний Восток и современность. Выпуск 11. – М.: Институт Ближнего Востока. – 2001. – С. 145-162.

28. Карасова Т. А. Этапы трансформации политической доктрины Ликуда / Т. А. Карасова // государство Израиль: политика, экономика, общество / Т. А. Карасова. – М.: Институт Ближнего Востока, 2007. – С. 6–46.

29. Кіммерлінг Б. Формирование и кризис израильского секуляризма // Ближний Восток и современность. Выпуск 29. – М.: Институт Ближнего Востока. – 2006. – С. 82-129.

30. Коган С. Этот загадочный ШАС // Краткая еврейская энциклопедия. – т. 3. – 2015. – С. 780-782.

31. Крылов А. Идеология поселенческого движения в Израиль. – М: МГИМО (У). – 2012. – 11 с.

32. Лук'янов Д. Джерела іудейського права та сучасне право Ізраїлю // Вісник Національної академії правових наук України. – Випуск № 3 (74). – 2013. – С. 56-63.

33. Масюкова И. В. Закон о возвращении: израильское общество и русскоязычная иммиграция в 90-х годах // Миграционные процессы и их влияние на израильское общество. – М.: Институт Ближнего Востока. – 2000. – С. 76-90.

34. Масюкова И. В. Израильское общество: религия и проблемы иммигрантов // Ближний Восток и современность. Выпуск 34. – М.: Институт Ближнего Востока. – 2008. – С. 112-121.

35. Меламедов Г. А. Дипломатическая битва за Иерусалим: закулисная история / Г. А. Меламедов, А. Д. Эпштейн. – М.: Мосты культуры, 2008. – 416 с.

36. Нойбергер Б. Власть и политика в государстве Израиль: Исторические корни и конституционное устройство. Часть 6 // Open University of Israel, 1997. – 223 с.
37. Нойбергер Б. Религия, государство и политика. – Тель-Авив: Открытый университет Израиля. – 1997. – 231 с.
38. Рапопорт А. Причины раздоров в еврейском мире // Лехаим. – Выпуск № 163. – 2005. – С. 46-53.
39. Религиозность в Израиле. Результаты исследования 2002–2004 гг. – Иерусалим: Центральное статистическое бюро Израиля, 2006.
40. Ремарович О. І. Релігійний фактор у соціально-політичному житті держави Ізраїль 1948–1977 рр. // Наукові записки. Історичні науки. – Том 169. – 2015. – С. 75-80.
41. Офіційний сайт кнесету [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://main.knesset.gov.il/ru/Pages/default.aspx>.
42. Слотвінська Н. Судова практика як джерело єврейського та ізраїльського права // Підприємство, господарство і право. – Випуск 5. – 2016. – С. 108-111.
43. Соломон Н. Иудаизм и этика войны // Международный журнал Красного Креста. – Випуск 858. – 2005. – С. 79-97.
44. Терехов М. А. Исторический опыт формирования партийно-государственной системы Израиля: 1948-2008 гг. : дис. канд. іст. наук : ВАК РФ 07.00.03 / Терехов М. А. – М., 2010. – 190 с.
45. Терехов М. А. Роль иудаизма и сионизма в создании Государства Израиль (страницы истории) / М. А. Терехов // Известия Самарского научного центра / М. А. Терехов., 2009. – С. 197–202.
46. Терехов М. А. Специфика государственного устройства Израиля / М. А. Терехов // Вестник Национального института бизнеса / М. А. Терехов. – М.,: НИБ, 2009. – С. 600–614.

47. Туров І. В. Идеология ритуала как инструмент сакрализации власти в хасидской общине // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». – Випуск № 12. – С. 131-160.

48. Туров І. В. Месіанська концепція хасидизму: сучасність та історія. – 2010. – С. 208-217.

49. Федорченко А. В., Зайцева О. А., Марьясис Д. А. Израиль в начале XXI века // Обзор политических событий и экономического развития за 2003 г. – М.: Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. – 2004. – 14 с.

50. Федорченко А. В., Эпштейн А. Д. Общество и политика современного Израиля: сборник статей // Мосты культуры. – 2002. – 444 с.

51. Федорченко А. В. Участие Израиля в мировых интеграционных процессах // Ближний Восток и Современность. Выпуск 4. – М.: Институт Ближнего Востока. – 1997. – С. 57-105.

52. Фридгут Т. Поколения и политика: некоторые изменения в мировоззрении и в политических предпочтениях в современном Израиле / Т. Фридгут // Миграционные процессы и их влияние на израильское общество / Т. Фридгут. – М.: Институт Ближнего Востока, 2000. – С. 123–143.

53. Фуркало В. С., Фуркало В. І. Концептуальні форми хасидизму: монографія / В. С. Фуркало, В. І. Фуркало. — Умань: ПП Жовтий О. О., 2012. —176 с.

54. Ханін (Зеєв) В. Еврейский ультраортодоксальный сектор Израиля накануне выборов в Кнессет 20-го созыва // Институт Ближнего Востока. – М: 2015. – 7 с.

55. Ханін (Зеєв) В. Динамика политических настроений в израильском обществе после выборов в Кнессет 20-го созыва // Институт Ближнего Востока. – М.: 2015. – 6 с.

56. Ханін (Зеєв) В. Держава Ізраїль узяла на себе елементи традиції як частину мейнстриму [Електронний ресурс] / Ханін (Зеєв) В. // Тиждень.ua. – 2015. – Режим доступу до ресурсу: <http://tyzhden.ua/World/142822>.

57. Ханін (Зеєв) В. Партийно-клановые структуры власти современного Израиля: опыт типологии // Ближний Восток и Современность. Выпуск 33. – М.: Институт Ближнего Востока. – 2007. – С. 378-393.

58. Центральна виборча комісія Ізраїлю [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <https://www.bechirot.gov.il/>.

59. ШАС переживает самый тяжелый кризис в своей истории и может исчезнуть [Електронний ресурс] // Вести. Израиль по-русски. – 2018. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.vesty.co.il/articles/0,7340,L-5246198,00.html>.

60. Шахак І. Еврейский фундаментализм в Израиле [Електронний ресурс] / Шахак І. // Livejournal. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: <http://los123.livejournal.com/7147.html>.

61. Шахак І., Мезвінські Н. Юдейський фундаменталізм в Ізраїлі – К.: Темпора, 2015. – 272 с.

62. Щокін Г. Сіонізм – ідеологія дегенерації // Персонал: журнал інтелектуальної еліти. – К.: МАУП. Випуск № 6. – 2006. – С. 10-12.

63. Ben-Porat G., Turner B. S. The Contradictions of Israeli Citizenship: Land, religion and state / G. Ben-Porat, B. S. Turner. – New York; Taylor & Francis e-Library, 2011 – 316 p.

64. Friedman M. The State of Israel as a Theological Dilemma / B. Kimmerling (ed.), *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers*, Ch. 7. – State University of New York Press, 1989 – P. 165-215.

65. Goldberg B. *Discourse of Religion on Politics in Israel: The Compatibility of Judaism and Democracy* / B. Goldberg. – New York; Senior Thesis Department of Political Science New York University, 2003 – 34 p.

66. Howson L. *The Role of Ultra-Orthodox Political Parties in Israeli Democracy : Doctor in Philosophy* / Howson Luke – Liverpool, 2014. – 301 p.

67. Israel [Электронный ресурс] / Freedom House. – 2020. – Режим доступа до ресурсу:
<https://freedomhouse.org/country/israel/freedom-world/2020>.

68. Kimmerling B. *Religion, Nationalism and Democracy in Israel* / B. Kimmerling. – New York ; Blackwell Publishers Ltd, 1999. – P. 339-363.

69. Kimmerling B. *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers* SUNY Series in Israeli / B. Kimmerling. – New York; State University of New York Press, 1989 – 344 p.

70. Lehmann D., Siebzeher B. *Remaking Israeli Judaism: The Challenge of Shas* / D. Lehmann, B. Siebzeher. – Oxford: Oxford University Press, 2006 – 304 p.

71. Nissim L. *Shas and the Peace Process: Leadership, Society and Politics* / L. Nissim. – Maryland: Institute for Israel Studies / University of Maryland, 2011 – 10 p.

72. Shahak I., Mezvinsky N. *Jewish Fundamentalism in Israel: New Edition* / I. Shahak, N. Mezvinsky. – London; Pluto Press, 2004 – 201 p.

73. Shelef N. G., Shelef O. *Democratic Inclusion and Religious Nationalists in Israel* / N. G. Shelef, O. Shelef. – New York: POLITICAL

SCIENCE QUARTERLY / Academy of Political Science, 2013 -- P. 289-316.

74. Zertal I., Akiva E. Lords of the Land: The war over Israel's settlements in the occupied territories: 1967-2007 / V. Eden. – New York; Nation Books, 2007 – 239 p.